

DİOCLETİANUS DÖNEMİNDE HRİSTİYANLIK

Furkan AY

HAZİRAN 2025

DENİZLİ

**DIOCLETIANUS DÖNEMİNDE HRİSTİYANLIK
CHRISTIANITY IN THE PERIOD OF DIOCLETIANUS**

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi
Tarih Ana Bilim Dalı
Eski Çağ Tarihi Programı**

Furkan AY

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Murat ORHUN

HAZİRAN 2025

DENİZLİ

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Furkan AY

ÖN SÖZ

Roma İmparatorluğu'nun en zorlu ve dönüşümcü evrelerinden biri olan üçüncü yüzyılın sonları gerek yönetsel yapılar gerekse dini yaşam açısından kalıcı değişimlerin zeminini hazırlamıştır. Bu dönemin en belirleyici figürlerinden biri olan İmparator Diocletianus, yalnızca idari ve askeri reformlarla değil, özellikle din politikalarıyla da tarihsel bellekte derin bir iz bırakmıştır. Hristiyanlığın Roma toplumu içerisindeki yükselişi ve bu yükselişe karşı verilen sert tepkiler, Diocletianus'un hükümdarlığı boyunca din-devlet ilişkilerinin odak noktasında yer almıştır. Bu çalışma, söz konusu dönemde Hristiyan inancına yönelik uygulamaları, dini hoşgörü sınırlarını ve imparatorluk ideolojisinin dinsel farklılıklarla kurduğu ilişkiyi çok yönlü bir bakışla incelemeyi amaçlamaktadır.

Bu çalışmada öncelikli olarak, Diocletianus'un 303-313 yılları arasında Hristiyanlara karşı yürüttüğü ve tarih yazımında “*Büyük Zulüm*” olarak adlandırılan sürecin siyasi, toplumsal ve düşünsel arka planı çerçevesinde çözümlenmesi amaçlanmış, bu uygulamaların yalnızca dini birer tepki değil de aynı zamanda siyasi istikrar arayışının bir parçası olarak nasıl biçimlendiği tartışılmıştır. Çalışma boyunca, inanç topluluklarının kamusal yaşamla kurduğu ilişkiler, devletin resmi dini anlayışı ve alternatif dini yapıların toplum içindeki konumu analiz edilmiştir. Bu bağlamda, sadece merkezi otoritenin kararları değil, taşrada gelişen yerel dinamikler de göz önünde bulundurulmuştur.

Çalışmanın kaynak altyapısını oluşturan metinler, özellikle dönemin tanıklığını yapan Lactantius ve Eusebius gibi Hristiyan yazarlar üzerinden şekillenmiş olsa da bu anlatıların taşıdığı öznel bakış açıları eleştirel yöntemlerle değerlendirilmiştir. Bunun yanında modern araştırmalardan faydalanılarak dönemin olayları hem zamansal bağlamı içinde hem de tarihsel süreklilik perspektifiyle ele alınmıştır. Bu yönüyle çalışma, erken Hristiyanlık tarihi ile Roma'nın geç dönem dini politikaları arasında köprü kurmayı hedeflemektedir.

Bu araştırma, Diocletianus'un dine dair stratejilerinin yalnızca kendi hükümdarlığıyla sınırlı kalmadığını aynı zamanda sonrasında şekillenecek olan devlet-din ilişkilerinin çerçevesini çizdiğini ileri sürmektedir. Özellikle Hristiyanlığın yasaklı bir inançtan imparatorluğun resmi dini haline gelen yolculuğunda, Diocletianus döneminin

karşıtlığı ve çatışması önemli bir dönüm noktasıdır. Çalışma, bu tarihi gerilim hattını günümüz araştırmalarıyla yeniden yorumlamayı ve akademik literatürdeki boşluklara eleştirel bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Çalışmamız üç bölümden oluşmakta olup ilk bölümde Geleneksel Roma Dini ve din üzerinden Roma'nın sosyal siyasi hayatına nasıl etki ettiğine ve çevre uygarlıkların felsefi akımlarının ve dinlerinin nasıl Roma toplumunun dini, siyasi ve sosyal hayatıyla entegre olarak İmparatorluk Kültü etrafında toplandığına, Hristiyanlığın üçüncü Yüzyıla kadar gelişimi ve Roma Devleti'yle olan ilişkileri analiz edilmiştir.

İkinci Bölümde Roma'da yaşanan siyasi, ekonomik ve sosyal sorunların neler olduğunu, Decius'un Hristiyanlar üzerine yaptığı zulmünün nedenlerini, Gallianus Barışı ile Hristiyanlığın Roma'da güç kazanması ve Pagan ile Hristiyan yazarlar arasında rekabet ve İmparator Diocletianus'un dini ve siyasi reformlarına yer verilerek Büyük Takibat'ın sebepleri üzerinde durulmuş, Diocletianus'un emekliliğine kadar Hristiyanlar'a yapılan zulümler Birincil ve İkincil kaynaklar kullanılarak araştırılmıştır. Son bölüm yani üçüncü bölümde ise Diocletianus'tan sonra yaşanan rekabet, Maximianus Daia'nın Hristiyan politikası, Galerius ile Constantinus'un Büyük Takibat'ı bitiren fermanları, Licinius ile Constantinus arasında gelişen rekabet ve Constantinus ile Hristiyanlar'ın zaferi, Constantinus'un dini politikaları ve Donatist mezhebi üzerinden mezhep ayrılıkları üzerinden Diocletianus'un Hristiyan politikasının sonuçları çözümlenmeye çalışılmıştır. Son olarak çalışma sırasında yol gösteren saygıdeğer danışman hocam Dr. Öğr. Ü. Murat Orhun'a, bu süreçte yanımda duran değerli dostum Fehmi ÇETİNKAYA olmak üzere tüm arkadaşlarıma, maddi ve manevi yardımlarını eksik etmeyen başta babam İsmail Hakkı AY ve annem Hatice Ay olmak üzere aileme teşekkür ederim.

ÖZET

DIOCLETIANUS DÖNEMİNDE HRİSTİYANLIK

Ay, Furkan
Yüksek Lisans Tezi
Tarih ABD
Eski Çağ Tarihi Programı
Tez Yöneticisi: Dr. Öğr. Üyesi Murat ORHUN

Haziran 2025, VI + 89 sayfa

Roma İmparatorluğu'nun geç antik dönemine damga vuran Diocletianus, sadece devletin yönetim yapısını yeniden inşa etmekle kalmamış, aynı zamanda imparatorluk sınırları içinde dinin rolünü ve statüsünü derinden etkileyen kararlar almıştır. Bu tez, Diocletianus'un iktidarında Hristiyanlık inancına yönelik geliştirilen politikaları, dönemin sosyopolitik bağlamı içinde değerlendirmeyi hedeflemektedir. Çalışma, özellikle MS. 303 yılında başlatılan ve tarih yazımında "Büyük Zulüm" olarak anılan süreçle birlikte, Roma'nın dini hoşgörü sınırlarının nasıl daraldığını ve Hristiyan cemaatlerinin nasıl bir baskı düzeniyle karşı karşıya kaldığını kapsamlı biçimde incelemektedir.

İncelenen dönem, geleneksel pagan inanç sistemleriyle yükselen tek tanrılı dinler arasında büyüyen gerilimin açıkça gözlemlenebildiği bir eşiktir. Bu bağlamda tez, Hristiyanlığın neden bir tehdit olarak algılandığını, devletin dini birlik fikriyle çatışan unsurlarını ve bu inanç topluluğuna karşı geliştirilen siyasal refleksleri ayrıntılı olarak irdelemektedir. Hristiyanların kamu görevlerinden men edilmesi, ibadet yerlerinin yıkılması, yazılı metinlerinin yakılması ve dinî liderlerinin hapsedilmesi gibi uygulamalar, yalnızca dinî baskının değil, aynı zamanda Roma devlet ideolojisinin sürekliliğini sağlama çabasının da birer yansıması olarak ele alınmaktadır.

Çalışma, yazılı belgelerin yanı sıra arkeolojik kanıtları da kapsayan birincil veriler üzerinden inşa edilmiştir. Başlıca kaynaklar arasında Lactantius ve Eusebius gibi dönemin Hristiyan yazarlarının tanıklıkları, başta Porphyry olmak üzere pagan yazarların eserleri, imparatorluk fermanları, resmi yazıtlar ve günümüze ulaşan arkeolojik buluntular yer almaktadır. Bu veriler hem olayların tarihsel sıralamasını oluşturmak hem de devletin uygulama yöntemlerini daha somut bir şekilde analiz edebilmek için kullanılmıştır. Bunun yanı sıra, modern tarihçiler tarafından yapılmış yorumlar ve akademik tartışmalar, konuya yönelik eleştirel bir perspektifin geliştirilmesinde önemli katkılar sunmuştur.

Sonuç olarak bu tez, Diocletianus'un Hristiyanlığa yönelik politikalarını basit bir dini baskı çerçevesinde değil, çok yönlü bir devlet stratejisi olarak ele alır. Bu yaklaşım, imparatorun reformlarının yalnızca idari değil, aynı zamanda ideolojik bir yeniden yapılanma sürecinin parçası olduğunu ortaya koyar. Diocletianus'un kararlarının hem kendi çağında hem de onu izleyen yüzyıllarda nasıl yankı bulduğu, Hristiyanlık tarihinin seyrine yaptığı etkiyle birlikte değerlendirilmiştir. Bu yönüyle tez, din ve iktidar ilişkisini Roma İmparatorluğu'nun geç klasik döneminde anlamlandırmak isteyen araştırmacılar için kapsamlı bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Büyük Takibat, Constantinus, Diocletianus, Hristiyanlık, Hristiyan Yazarlar, Galerius, Geleneksel Roma Dini, Tetrarşi Savaşları, Porphyry.

ABSTRACT

CHRISTIANITY IN THE PERIOD OF DIOCLETIANUS

Ay, Furkan
Master's Thesis
Department of History
Ancient History Program
Supervisor: Assis. Prof. Murat ORHUN

June 2025, VI + 89 pages

Diocletian, a defining figure of the Late Roman Empire, not only restructured the imperial administrative apparatus but also enacted far-reaching decisions that significantly altered the role and status of religion within the empire. This thesis aims to evaluate the policies directed at the Christian faith during Diocletian's reign, situating them within their broader sociopolitical context. Focusing especially on the period beginning in AD 303 commonly referred to in historical literature as the "Great Persecution" the study examines how the boundaries of religious tolerance in the Roman world contracted and how Christian communities were subjected to systematic oppression.

The period under investigation marks a critical juncture where the tension between traditional pagan belief systems and the rising monotheistic religions became increasingly evident. In this framework, the thesis explores why Christianity was perceived as a threat, identifies the ways in which it conflicted with the imperial vision of religious unity, and analyzes the state's political responses to this perceived challenge. Measures such as the exclusion of Christians from public office, the destruction of worship spaces, the burning of sacred texts, and the imprisonment of religious leaders are interpreted not merely as acts of persecution but as manifestations of a broader effort to preserve Roman state ideology.

This study is grounded in primary sources, including both written documents and archaeological evidence. Key sources consist of eyewitness accounts by Christian authors such as Lactantius and Eusebius, texts from pagan writers like Porphyry, imperial edicts, official inscriptions, and surviving archaeological remains. These materials are used to reconstruct the chronological sequence of events and to analyze the practical implementation of imperial policies. Furthermore, interpretations by modern historians and contributions from contemporary academic discourse provide critical perspectives that deepen the analysis.

Ultimately, this thesis interprets Diocletian's anti-Christian policies not as isolated acts of religious repression but as components of a broader imperial strategy. This approach highlights how the emperor's reforms were part of a more extensive ideological reconfiguration of the empire. By evaluating the enduring impact of Diocletian's decisions on both his contemporaries and subsequent generations, the study seeks to offer a comprehensive contribution to understanding the complex relationship between religion and power in the Late Roman world.

KEYWORDS: The Great Persecution, Constantine, Diocletian, Christianity, Christian Writers, Galerius, Traditional Roman Religion, Tetrarchic Civil War, Porphyry

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

I. DİOCLETIANUS ÖNCESİ ROMA'DA DİNİ YAPI

1.1. Hristiyanlık Öncesi Roma Siyaseti ve Dini Yapısı.....	7
1.2. Hristiyanlığın Roma'da Ortaya Çıkışı ve Yayılma Süreci	15
1.3. Nero Dönemi'nden Üçüncü Yüzyıla Kadar Roma'da Hristiyanlık Tarihi	20

İKİNCİ BÖLÜM

DİOCLETIANUS DÖNEMİNDE HRİSTİYANLIK

2.1. Diocletianus'un Hristiyanlık Politikasının Altyapısını Oluşturan Süreç	27
2. 1. 1. Gallianus Barışı ve Hristiyanlar ile Pagan Yazarlar Arasında Mücadeleler.....	31
2.2. Diocletianus Reformları	37
2.3. Hristiyanlar'ın Ordudan Tasfiyesi.....	40
2.4. Büyük Takibat Dönemi	43

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİOCLETIANUS'TAN SONRA HRİSTİYANLIK

3.1. Diocletianus'un Emekliliğinden Milano Fermanına Değın Roma İç Savaşı ve Hristiyanlık.....	58
3.2. Milvian Köprüsü Savaşı'ndan Licinius Zulmüne Kadar Hristiyanlık	61
3.3. Licinius'un Hristiyanlar'a Yönelik Zulmü ve Constantinus'un Zaferi.....	66
SONUÇ	72
KAYNAKÇA.....	79
EKLER	85
ÖZGEÇMİŞ	89

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

age	Adı Geçen Eser
agm	Adı Geçen Makale
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviri
Ed.	Editör
Elç.	Elçilerin İşleri
Mat.	Matta
Mar.	Markos
MÖ.	Milattan Önce
MS.	Milattan Sonra
Lu.	Luka
s.	Sayfa
S.	Sayı
Vol.	Volume
Yu.	Yuhanna

GİRİŞ

Roma devleti kurulduğundan beri halkıyla geleneksel din yoluyla bütünleşerek politika icat etmiştir. Ancak Romalılar, yaşanan siyasi ve toplumsal olaylar sonucu başka dinler ile düşünce akımlarıyla tanışmış ve onların yayılmasını serbest bırakmıştır. Augustus, imparatorluk yönetimini kurduktan sonra birinci yüzyılda yaşanan iç savaşa son vermek ve geleneksel din ışığında kendini yüceltmek amacıyla imparatorluk kültürünü kurmuştur.¹

Augustus'un yeni bir dini reform yaptığı sırada, Kudüs'te Hz. İsa, tek bir Tanrı'nın var olduğunu ve kendisinin de peygamber olduğunu ifade ederek Hristiyanlığı kurmuştur. Hz. İsa, evrensel bir din olan Hristiyanlığı davranışları ve söylemleriyle yaydığından Yahudi yöneticilerle karşı karşıya gelmiş ve öldürülmüştür.

Hz. İsa'nın ölümünden sonra Hristiyanlığı havariler yaymaya başladı. Bu sayede, başlangıçta sadece Yahudiler arasında yayılan Hristiyanlık, Paganlar arasında da görülmeye başlamıştır. Durumu fark eden Pagan vali Paulus, Hristiyanlara zulmetmiş; fakat rüyasında Hz. İsa'yı gördükten sonra Hristiyan olmuş ve ardından havari seçilmiştir. Ancak Paulus, diğer havariler gibi Yahudilikten değil de Paganizm'den geldiği için, Hristiyanlıkta Pagan inancına özgü bazı unsurlar yer almaya başlamış ve bu süreçte Hristiyanlık, Yahudilikten büyük ölçüde ayrılmıştır.²

50'li yıllarda, manevi hayatı önemseyen pek çok insan, sadece maddi hayatı göz önünde tutan geleneksel Roma dinlerini terk ederek Hristiyanlığı seçmiştir. Roma yönetimi, başlangıçta Hristiyanlığın yükselişini MS 60 yılında çıkan büyük Roma yangınına kadar önemsememiştir. Yangının çıkış nedenini Hristiyanlara bağlayan İmparator Neron, onları suçlayarak cezalandırmış; böylelikle ilk kez Roma yönetimi Hristiyanların varlığını resmî olarak tanımıştı. Yangın olayıyla Hristiyanlık, ilk kez Roma yönetimince tanındığı gibi, üçüncü yüzyılın ortalarına dek Hristiyanlar valiler tarafından baskı görmüştü.³ Nitekim Bitinya Valisi Genç Plinius, dönemin imparatoru Trajan'a

¹ Işık Albasan, "Augustus Döneminde Mitolojik İmaj ve İmparatorluk Kültü Bağlamında Merkez ve Eyalet Karşılaştırması", *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.7, S. 2, 2023. s. 1125.

² Zafer Duygu, "Paulus, İsa Mesih' İn Elçisi miydi?" *Cedrus*, C.7, 2019. s. 658.

³ Spence Jones, *The Early Christians in Rome*, Methuen & Go. Ltd., London 1910. s. 27-28.

yazdığı mektuplarda Hristiyanların varlığını ifade etmiş ve imparatorlardan onlara nasıl davranması gerektiğini sormuştur.⁴

Üçüncü yüzyılda siyasi, sosyal ve ekonomik koşullar zorlaşmıştır. Sürekli taht değişikliklerinin yaşandığı bu dönemde İmparator Decius, saltanatını güçlendirmek için herkesten tanrılar ve kendisi için kurban adamalarını veya sıvı sunumu (libation) yapmalarını istemiştir. Decius'un emrine en fazla Hristiyanlar karşı geldiğinden, en çok zararı doğal olarak onlar görmüştür. Decius kısa süre sonra öldükten sonra Gallienus yönetime gelmiş ve Hristiyanlığı serbest bırakmıştır. Gallienus sayesinde ilk defa tanınan Hristiyanlar⁵ özgür ortamda Pagan yazarlarla rekabet etmişler ve üstün gelmeye başlamışlardır. Hristiyanlar'ın üstünlüğü ele geçirmesiyle geleneksel Pagan din kültürü ile bu kültür sayesinde toplumda ve siyasette saygın konumda olan kişilerin egemenliğini azalırken Kilise'nin etkisi artmıştır.

284 yılında Roma tahtına oturan İmparator Diocletianus, Üçüncü Yüzyıl Krizi'ni sonlandırmak ve egemenliğini pekiştirmek amacıyla önemli yenilikler getirmiştir. Bu yenilikler arasındaki en önemlisi siyasi alanda yaptığı büyük değişikliklerdir. Geniş bir coğrafyaya hükmeden imparatorluğu tek başına yönetemeyeceğini anladığından, kendisini Doğu'nun imparatoru ilan ederken Batı'nın yönetimini Maximianus'a bırakarak Tetrarşi adında bir sistem inşa etmiştir. Yaptığı değişikliğe göre; bu iki imparator Augustus unvanı ile devleti eş zamanlı 20 yıl yönetecek ve ardından emekli olup yerlerini Ceasar unvanlı yöneticilere bırakacaktır.

Halkın yeni yönetim sistemini benimsemesi amacıyla Diocletianus kendisine Jüpiter, Maximianus'a ise Herkül unvanını vererek imparatorluk kültürünü yeniden canlandırma yoluna gitti.⁶ Geleneksel kültürün canlandırılmaya çalışılmasıyla birlikte, Hristiyanlar karşısında güç kaybeden kahinler, Pagan din adamları ve başta Porphyrios ile Sossianus'lu Hierocles olmak üzere Hristiyanlığa karşı çıkan aydınlar imparatorun yanında yer almıştır. Bu kişiler, Diocletianus'u Hristiyanlara karşı baskı uygulamaya

⁴ James Corke, "Trouble in Pontus: The Pliny-Trajan Correspondence on the Christians Reconsidered", *Transactions of the American Philological Association*, C. 147, S. 2, 2017. s. 381.

⁵ Michael M. Sage, "The Persecution of Valerian and the Peace of Gallienus", *Austrian Academy of Sciences Press*, Vol. 96, 1983. s. 145-151.

⁶ Byron Waldron, *Dynastic Politics in the Age of Diocletian AD 284-311*, Edinburg University Press, Edinburg 2022. s. 3.

teşvik etmiş olsalar bile, imparator saltanatının ilk yıllarında ne Hristiyanlara ne de diğer gruplara karşı herhangi bir olumsuz tavır sergilememiştir. 290'lı yılların sonuna doğru, Sasanilere karşı alınan askerî yenilgiler ve ekonominin kötüleşmesi üzerine Diocletianus önce Maniheistlere baskı uygulamış, ardından Hristiyanları ordudan uzaklaştırarak döneminde onlara yönelik ilk fiziksel zulmü başlatmıştır.⁷

303 yılında, Galerius'un annesinin tanrılara ibadet ettiği sırada bazı Hristiyanların onunla alay ettiğini oğluna aktarması üzerine, Galerius'un kışkırtmalarıyla Diocletianus Hristiyanlığı yasaklayan bir ferman yayımlamış ve Nikomedia'daki sarayının karşısında bulunan büyük kilisenin yıkılmasını emretmiştir. Hristiyanlar'a yönelik takibat, 306 yılında Diocletianus'un emekliliği ve istifasının ardından başlayan iç savaşla yavaşlamış; sadece Maximinus Daia'nın egemen olduğu bölgelerde 313 yılında Milano Fermanı'nın ilanına kadar sınırlı şekilde devam etmiştir.⁸ Milano Fermanı ile işler tersine dönmüş; Constantinus ile Hristiyanlık ilerlerken Geleneksel Roma dini ise büyük oranda güç kaybetmeye başlamıştır. Kilise yazarları Diocletianus Hristiyanlar'a karşı olumsuz bir tavır içinde olmadığını, asıl zulmü başlatanın Galerius olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca Galerius'un 311 yılında ölümüne yakın, Hristiyanlar'a karşı gerçekleştirilen takibatın sonuç vermediğini kabul ederek Hristiyanlar'ı affeden bir ferman çıkardığına da yer vermişlerdir.

Büyük Takibat döneminin sebepleri, süreci ve sonuçları oldukça karmaşık olduğundan modern tarihçiler tarafından aydınlatılmaya çalışılan bir konudur. Bu olay hakkında arkeolojik kanıtlar yok denecek kadar az olup bilgiler başta Lactantius ile Eusebius gibi Hristiyan yazarlar olmak üzere Kilise anlatısından oluşan Şehitlik Hikayelerinden gelmektedir lakin kaynaklar Kilise'nin yüceltilmesi amacı taşıdığından yer alan bilgiler oldukça efsanevi, abartılı bir dille yazılmıştır. Bu sebeplerden dolayı Büyük Takibat dönemi tarihçiler arasında tartışılmaya devam edilmektedir.

Diocletianus zulmünün başlamasında en çok etkisi bulunan kişi, dönemin Pagan filozofu olan Porphyry⁹ idi. Neo Plonist akımın temsilcisi olan yazar üçüncü yüzyılda

⁷ Bill Leadbetter, *Galerius and the Will of Diocletian*, Routledge, London 2019. s. 127-128.

⁸ 303-313 tarihleri arasında yaşanan gelişmelerin olduğu dönem The Great of Persecution adıyla anılmıştır. Bu kelimenin doğrudan Türkçe karşılığı olmadığından bu dönem Türkçe literatürde Büyük Takibat Büyük Zulüm, Büyük Kıyım gibi isimlerle anılmıştır.

⁹ Porphyry, *Against The Christians*, (Trans. Joseph Hoffman), Prometheus Books, New York 1994.

Hristiyanlığın güçlenmesinden rahatsız olduğundan İncil ve Hz. İsa üzerinden Hristiyanlar'a yönelik ciddi suçlamalar içeren yazılarıyla otuz kilise yazarının Geleneksel Roma Dinini kötöleyen cümlelerine cevap vermiş, söylemleriyle paganların gönlünde taht kurarak Büyük Takibat'ın başlamasına büyük bir etkide bulunmuştur. Sozimus ise “*New History*” de Constantinus ile Hristiyanlığı eleştirerek Constantinus'un devleti zayıflattığını belirtmiştir.¹⁰

Büyük Takibat hakkında en fazla bilgi veren kaynaklar daha önce bahsettiğimiz Eusebius ile Lactantius'a aittir. Kayserili Eusebius yazdığı “*Kilise Tarihi*”¹¹ adlı eserinde Hz. İsa'nın doğumundan başlayarak Constantinus'un tahta değin Roma'da Hristiyanlar'ın yaşadıklarını anlatmıştır. Eserin sekizinci kitabında Diocletianus döneminde bizzat tanık olduğu cezaların uygulanma şekillerine ve mahkemelerde Hristiyanlar'ın nasıl sorguya çekildiklerini açıklamaktadır. Ayrıca aynı kitapta Diocletianus'tan sonra çıkan iç savaflara, Maximian Daia'nın zulmüne ve Constantinus'un zaferine yer vermiştir. Eusebius Kilise tarihinden başka *Martyrs in Palestine*¹² kitabında zulüm esnasında bölgede gerçekleştirilen cezaları açıklamıştı. Bu eser Kilise Tarihi kadar ayrıntılı olmamasına rağmen hem Diocletianus hem de Daia'nın Hristiyanlar'ı kölelerle eş tutarak zorla madenlerde çalışmaya zorladığını anlatması bakımından önemlidir. Eusebius'un bir diğer eseri *Vita Constantini*¹³ isimli imparator Constantinus'u anlattığı kitaptır. Kitapta Diocletianus zulmünden ziyade iç savaş esnasında yaşananlara ve Constantinus'un zaferlerine yer verilmektedir. Eserde Constantinus'un koyu bir Hristiyanlığı destekçisi olduğuna ve bu sayede zaferler elde ettiği belirtilmiştir.

Diocletianus dönemiyle ilgili eşsiz bilgiler veren bir diğer yazar Lactantius'tur. Lactantius “*De Mortibus Persecutorum*”¹⁴ isimli kitabında Hristiyan karşıtı olan imparatorların kötü sonlarına yer vermiştir. Eserde Diocletianus öncesi Hristiyanlığın tarihini özetlemiş ardından Diocletianus'un zulümlerini anlatmıştır. Diocletianus'un önemli retoriklerinden olan yazar, zulmün sebebinin Diocletianus değil de Doğu'un

s. 7-20.

¹⁰ Zosimus, *Historia Nova*, (çev. Ronald T. Ridley), Australian Association for Byzantine Studies, Sydney 2006. s. 39.

¹¹ Eusebius, *Kilise Tarihi*, (Çev. Furkan Akderin), Chiviyazıları Yayınları, İstanbul 2016. s. 1-33.

¹² Eusebius, *Martyrs in Palestine*, (Trans. William Cureton), Williams and Norgate, London 1861. s. 1.

¹³ Eusebius, *The Life Of The Blessed Emperor Constantine*, Samuel Bagster and Son, London 1845. s. 5-6.

¹⁴ Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*, (Trans. J. L. Creed), Clarendon Press, Oxford 1984. s. 7-23.

Ceaser'i olan Galerius olduğunu iddia etmiş, ek olarak Diocletianus'un kurduğu Tetrarşi sisteminin Roma'yı bölerek devleti yıkıma doğru götürdüğünü iddia etmiştir.¹⁵ Lactantius diğer eseri "*Divine Institutes*"te ise Geleneksel Roma dinini eleştirerek Hristiyanlığı yüceltmeye çalışarak Paganizm karşıtı ifadeler kullanmıştır.

Büyük Takibat öncesi Hristiyan ile Pagan rekabetinin nasıl gerçekleştiğinin anlaşılması için Hristiyan bir yazar olan Arnobius'a yer verilmelidir.¹⁶ Arnobius "*Adversus Gentes*" adlı eserinde Geleneksel Roma dinlerinin temeli sarsan eleştirileriyle Hristiyanlığı överek maddi hayattan kopan pek çok kişinin maneviyatı korumak amacıyla Hristiyanlığa yönelmesini sağlamıştı. Arnobius yüzünden Pagan kültür güç kaybederken Hristiyanlık ön plana geldiğinden, eserin dolaylı yoldan Diocletianus zulmünün çıkmasına neden olduğu söylenebilir.

Büyük Takibat sürecinde yaşananların en fazla ayrıntılı anlatılan belgeler Kilise'ye ait *Acts* ile *Passiones*¹⁷lerden gelmektedir. Bu belgeler Kilise tarafından yaygınlaştırılarak yıllar boyunca efsaneleştirilerek anlatılmıştır. Paganlara karşı dik duran Hristiyanlar'ın işkencelere, ölüme rağmen dinlerinden vazgeçemedikleri, nasıl yargılandıkları, onları cezalandıran Pagan yöneticilerin tavırları, sıradan halkın tutumunun ne olduğu bu belgelerle ortaya konmaktadır. Ancak metinlerde olağandışı olaylara pek fazla yer verilmesi ve olayların abartılı işlenmesi belgelerin güvenliğini azaltmaktadır. Şehitlik hikayeleri bu yönden sıkıntılı olsa bile içinde barındırdığı ayrıntılar sayesinde süreç esnasında neler yaşandığıyla ilgili kafamızda olayı tasvir etmemizi sağlamaktadır. Ayrıca bu metinler tek başına yetersiz kalacağı göz önünde tutularak diğer Hristiyan yazarlar, olayla ilgili Mısır'dan gelen Papirüs kayıtları ile yok denecek kadar az olan yine de konuyla ilgili eşsiz bilgiler veren arkeolojik kayıtlara da yer verilmiştir. Yine de konuyla ilgili eksik kısımlar kaldığında ikincil kaynaklardan yararlanılmıştır. Son olarak Yeni Ahit metinlere bakılarak başlangıçta Hristiyanlığın nasıl çıktığına, Yahudiler ile Romalılar ve diğer toplumlarla ilişkilerine yer verilmiş,

¹⁵ Lactantius, *Divine Institutes*, (Trans. Anthony Bowen and Peter Garnsey), Liverpool University Press, Liverpool 2003. s. 1-56.

¹⁶ Arnobius, *The Seven Books of Arnobius Gentes*, (Edited by Alexander Roberts and James Donaldson), T. & T. Clark, 1871 Edinburg. s. 9.

¹⁷ Act ve Passion sözcükleri ikinci yüzyıldan itibaren Hristiyan Şehitlerin (Martyres) çektikleri acıları ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır. Şehitlerin mahkeme kayıtlarına dayanan hikayelerine "acts", görgü şahitlerinin ifadelerine dayanan hikayelerine "passiones" denilmektedir.

Geleneksel Roma diniyle olan farklılıklar ele alınarak Diocletianus'un Zulmüne nasıl etki ettiği konusu da açıklanmaya çalışılmıştır.

Son olarak Diocletianus'un Hristiyan Politikası yabancı kaynaklarda çok fazla çalışılmasına rağmen Yök Tez'de konuyla ilgili herhangi bir teze rastlanılmamıştır. Bu yönüyle çalışmamızla literatüre katkı sağlanmak istenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİOCLETIANUS ÖNCESİ ROMA'DA DİNİ YAPI

1.1. Hristiyanlık Öncesi Roma Siyaseti ve Dini Yapısı

Romalılar, ortaya çıktıkları dönemde hem dindar hem de savaşçı bir halk olarak dikkat çekmiş ve Roma şehrini merkez alarak genişlemeyi temel hedefleri haline getirmişlerdir. Bu süreçte, dini yapıyı siyasi düzenle kaynaştıran bir sistem inşa etmişlerdir. Kurdukları bu sistem sayesinde yalnızca devleti büyük bir imparatorluğa dönüştürmekle kalmamış, aynı zamanda sosyal yaşamda dünyevi hayatla dini değerleri birleştiren bir anlayış geliştirmişlerdir.¹⁸ Özellikle ailelerin ibadet ettikleri tanrılara çeşitli siyasi misyonlar yükleyerek, toplumsal düzenin temel dinamiklerini hem dini hem de siyasi unsurlarla pekiştirmişlerdir. Bu yöntemle, Roma'nın genişlemesi ve yönetim sisteminin işlerliği güçlü bir dini ve ideolojik temel üzerine oturtulmuş, böylece hem halkın birliği sağlanmış hem de imparatorluğun devamlılığı güvence altına alınmıştır.¹⁹

Roma'nın siyasi yapısının dini yapıyla nasıl bütünleştiği Roma'nın kuruluş efsanesinde açıkça ortaya konulmaktadır. Efsaneye göre Troya Savaşı'ndan kaçan prens Aineas, oğlu Askanias ile İtalya'da Latium'a gelmiş, ardından Askanias, Alba kentini kurmuştur. Uzun yıllar sonra Alba'nın başına geçen Numitor, kardeşi Amelius tarafından tahttan indirilmiş ve soyundan gelenlerin intikam almasından korkarak kızı Rhea Silvia'yı erkeklerle ilişki kurması yasak olan Vesta Rahibesi yapmıştır. Ancak mucizevi şekilde, Rhea Silvia Savaş Tanrısı Mars'tan Romulus ve Remus adında ikiz doğurmuş, onları Tiber Nehri'ne bırakmıştır. Dişi bir kurt tarafından emzirilen bu çocuklara daha sonra çobanlar bakmış, büyüdüklerinde Numitor'u tekrar tahta çıkarmış ve yeni bir şehir kurmaya karar vermişlerdir. Ancak şehrin inşası sırasında Romulus Remus'u ortadan kaldırarak şehrin liderliğini ele geçirmiştir.²⁰

Romulus'un mitinin olağandışı doğası, Roma düşüncesi, gelenekleri ve toplumsal yapısı hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Romulus'un, Savaş tanrısı Mars'ın oğlu

¹⁸ Jörg Rüpke, *Roman Religion-Religions of Rome A Companion to Roman Religion*, Blackwell Publishing, Oxford 2007. s. 2-3.

¹⁹ Zafer Duygu, *Hristiyanlık ve İmparatorluk Geç Antik Çağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*, Divan Kitap, İstanbul 2017. s. 47-49.

²⁰ Florus, *Kısa Roma Tarihi*, (Çev. Levent Keskin), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2022. s. 27-32.

olarak tasvir edilmesi ise Romalıların savaşçı bir millet olduklarını ve bu özelliğin onların kimliklerinde merkezi bir yer tuttuğunu vurgulamaktadır. Savaşın kutsal bir olgu olarak algılanması, Roma'nın genişleme politikalarının meşruiyetini dini bir temele oturtmuştur. Romulus'un Mars ile olan bağlantısı, Roma halkının savaşçı ruhunun ve askerî başarılarının ilahi bir lütuf şeklinde algılanması sağlanmıştır. Son olarak, Romulus'un ölümünden sonra Senato tarafından tanrı ilan edilmesi, Roma hükümdarlarının tanrısal bir güçle ilişkilendirilmesi geleneğinin ilk örneğini oluşturmuştur. Bu durum, Roma'nın yönetim sisteminde hükümdarların yalnızca siyasi değil, aynı zamanda dini bir lider olarak algılandığını göstermektedir. Tanrısal bir statüye sahip olmak, hükümdarların halk üzerinde birleştirici ve otorite sağlayıcı bir etki yaratmasına olanak tanımış, bu anlayış Roma İmparatorluğu boyunca devam etmiştir. Romulus'un hikâyesi, Roma'nın kökenlerindeki mitolojik unsurların, siyasi ve toplumsal yapıdaki derin etkilerini gözler önüne sererken, bu mitin Roma kimliğinin inşasında oynadığı kritik rolü de açıkça ortaya koymaktadır.²¹

Roma'nın efsanevi kurucusu Romulus'tan sonra tahta geçen Kral Numa Pompilius, dini kurumları sistemleştirerek Roma'nın dini hayatında çığır açan reformlara imza atmıştır. Özellikle Jupiter, Mars ve Quirinus gibi Roma'nın en önemli tanrılarına adanmış özel rahip grupları (flamenler) oluşturarak dini hiyerarşiyi kurumsallaştırmıştır. Numa, sadece rahip sınıfını düzenlemekle kalmamış, aynı zamanda ilk kez resmi dini festivaller ve ayın takvimini tesis ederek Roma dinini sıradan vatandaşların günlük yaşamına entegre etmiştir. Bu yenilikler sayesinde Roma dini, devlet kontrolünde organize bir yapıya kavuşmuş ve toplumsal bütünleşmeyi sağlayan önemli bir unsur haline gelmiştir. Kral Numa'nın başlattığı bu dini düzenlemeler, MÖ 6. yüzyılda Roma'ya hâkim olan Etrüskler tarafından daha da geliştirilmiş ve zenginleştirilmiştir. Etrüsk etkisiyle Roma dini ayinleri daha görkemli bir hale bürünmüş, kehanet ve kurban ritüelleri gibi yeni unsurlar eklenerek Roma'nın dini gelenekleri daha karmaşık ve törensel bir nitelik kazanmıştır. Böylece, Numa'nın attığı temeller üzerine inşa edilen bu sistem, Roma'nın erken dönem dininin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır.

²¹ Judith De Luce, "Roman Myth", *The Classical World*, 98/2, 2005. s. 203.

Numa döneminde şekillenen bu dini yapı, statik kalmamış, MÖ 6. yüzyılda Etrüsk hanedanlığı (Tarquiniuslar) döneminde önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Etrüsk etkisi, özellikle *augury* (kehanet) ve *haruspicy* (kurban hayvanlarının iç organlarının incelenmesi) gibi divinasyon tekniklerinin Roma dinine entegrasyonu ile kendini göstermiştir. Ayrıca, Etrüsk mimari ve ikonografik unsurlarının Jupiter Capitolinus Tapınağı gibi önemli kült merkezlerine yansımaları, Roma dininin görsel ve törensel boyutunu zenginleştirmiştir.

Sonuç olarak Numa Pompilius'un başlattığı dini yapılanma, Etrüsklerin siyasi ve kültürel etkisiyle daha sofistike bir hale gelmiş ve Cumhuriyet dönemi Roma dininin kurumsal temellerini oluşturmuştur. Bu süreç, Roma'nın dini kimliğinin yalnızca yerel bir kültürden evrensel bir sisteme doğru evriminde kritik bir aşama olarak değerlendirilebilir.²²

Etrüskler Güney İtalya'ya yerleşip ticaret ile Yunan medeniyetinde yer alan gelenekleri Roma'ya taşıyarak Roma'nın dini ve siyasi manada kurumsallaşmasına yardım etmişlerdi. Nitekim *fascis* gibi memurlar, halkın da katıldığı törenler, gladyatör oyunları ve Mezopotamya'da çıkan karaciğer kehanetini Roma'ya getirmişlerdi. Yeni gelen kültürel öğeler, Roma'nın savaşlarına, ibadetleriyle iç içe gelerek Roma siyasetinde önemli rol oynamıştır. Dini reformlarla siyasi gücünü arttıran Etrüsk Kralları zamanla gücünü kötüye kullanmaya başladı. MÖ. 509'da Son Etrüsk Kralı Lucius Tarquinius Super'in Lucretia'ya tecavüz etmesi sonucu Roma halkı isyan etmişti. İsyan sonrası Krallık rejimi yıkılarak iki consülün yönetime geldiği cumhuriyet rejimi kurulmuştur.²³

Kısacası Romalılar kusursuz bir hayat yaşamak için tanrılarını memnun etmek zorunda olduklarına inandıklarından, yaptıkları her iş için tanrılarına ibadet etmeye çalışmış ve ibadetlerini yaşamla iç içe sokmuştu. Böylelikle temeli aileye dayanan Roma dini, günlük hayattaki pragmatist yapısı sayesinde Roma Devleti'nin siyasi anlamda gelişmesinde önemli rol oynayarak Roma'da temel din olmuştu. Ayrıca Roma'nın resmi dininin kurumsal bir hale gelmesiyle Roma hükümdarları siyasi gücünü dinle birleştirerek, dini ve siyasi gücün merkezi olmuştur.

²² Zafer Duygu, *Hristiyanlık ve İmparatorluk Geç Antik Çağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*, s. 49.

²³ Florus, *age.*, s. 38.

Roma'nın yönetici sınıfı tarafından siyasete başarılı şekilde uyarlanan resmi din, günlük hayattaki pragmatist yapısı sayesinde devletin gelişmesinde büyük bir rol oynamıştı.²⁴ Sosyal yaşamda tarım, çocuk doğumları, doğal afetler konusunda kehanetler aracılığıyla tanrılardan yardım isteyen Romalılar²⁵, özellikle askeri alanda resmi dinlerinin verdiği maneviyatla disiplinlerini birleştirerek sınırlarını genişletmişlerdi. Fetihler ile MÖ 5. yüzyılda Roma'nın geleneksel dininden başka dinler de Roma'da görülmeye başlanmıştır. Nitekim göçler ve ticaret yoluyla başka dinler de yine Güney İtalya üzerinden Roma topraklarına ulaşmıştır. Bu dönemde yerleşen en önemli felsefi akım Pisagorculuk ile Bacshus Gizem Diniydi.

Roma dininden başka Roma siyasetini etkileyen ilk düşünceler Pisagor tarafından MÖ 6. yüzyılda Roma'ya taşınmıştır. Bilinen ilk filozof İyonyalı Tales'in öğrencisi olan Pisagor Mısır'a gitmiş, orada öğrendiği bilgileri Zerdüştlük ile Antik Yunan felsefesiyle kaynaştırarak yeni bir anlayış ortaya çıkarmıştı. Fikirlerini yaymak amacıyla doğduğu yer Samos'a (Sisam Adası) gitmiş fakat Samos halkının bilgiye önem vermemesi ve kentin tiranının baskısı nedeniyle MÖ. 529 yılında Güney İtalya'da Kroton kentine yerleşmiştir.²⁶

Pisagor Kroton kentine yerleştikten sonra halk tarafından saygıyla karşılanmış ve birçok genç kendisinden eğitim almak için yanına gelmişti. Onlara felsefiyi öğretmek için okul açtı. Başta eğitim için açılan okul sonradan siyasi bir kuruma evrildi. Öğrencileri oteriteye saygılı olacak şekilde eğitip hazlarını sınırlandıracak şekilde eğitti. Öğretilerini gizlice öğrencilerine aşıladı. Öğrencilerinin sayısı artmasını fırsat bilip, Güney İtalya'da katı rejim sürdüren Tiranlar'a karşı halkın ayaklanma başlatarak egemenliğini genişletti. Fakat kazandığı güç ve oluşturduğu aristokratik yönetim anlayışı yüzünden halk kendisine isyan etmiş ve çıkan isyan sonucu ölmüştür.²⁷

Pisagor, siyasetin yanında Roma dinini etkilemiştir. Özellikle öğretilerini gizem dinlerindeki gibi saklamaya çalışarak ve tarikat lideri gibi davranarak öğrencileri

²⁴ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Gotoma Budha'dan Hristiyanlığın Doğuşuna*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2003, C. 2, s. 131.

²⁵ Samuel Angus, *The Mystery-Religions*, Dover Publications, New York 1975. s. 31.

²⁶ YÖK, *İlk Çağ Felsefesi*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir 2018. s. 30.

²⁷ Derman Bayladı, *Pythagoras Bir Gizem Peygamberi*, Say Yayınları, İstanbul 2008. s. 21-27.

etkilemesi ve farklı yerlere yayması kendisine tanrı gözüyle bakılmasını sağlamıştır. Nitekim kendisi öldükten sonra Roma'yı önemli ölçüde etkilemiş birçok felsefecinin dayanağı olmuştur.²⁸

Pisagor'un yanında Roma dinini etkileyen Gizem kültürünün ilk örneği MÖ. 498 yılında meydana gelen kıtlık sonucu görülmüştür. Kıtlık sonucunda Romalılar ilk kez Sbylle Kehanetleri aracılığıyla Ceres Gizem Kültüne inanmışlardır. Ceres gizem kültürünün ana tanrısı sonbaharda ölen, ilkbaharda üzümle yeryüzüne indiğine inanılan Dionysos'tu. Dionysos'un yeryüzüne çıkıp dünyada bereketi başlattığını inancı devlet tarafından kabul edilmiştir.²⁹

Gizem Kültlerin temel amacı bireylerin maneviyatlarının artırılmasıydı. Ruhunu manevi anlamda rahatlatmak isteyen herkes, özgür şekilde gizem kültürüne katılabilirdi. Bu yüzden dönem dönem sıkıntılar yaşayan Roma halkı, manevi huzur bulmak için Gizem kültürüne daha çok önem verdiği için zaman içinde farklı gizem kültürleri yaygınlaşmıştır.

MÖ 3. yüzyılda çevre uygarlıklarıyla mücadele eden Roma halkı, II. Kartaca Savaşı'nda Kuzey İtalya'da başarılı hareketler düzenleyen Hannibal'e karşı tanrıların yetersiz kaldığını düşündükleri için Sbylle Kehanetlerine başvurmuşlar ve Anadolu'da yaygın tapınılan Kybele Gizem Kültü'nü Roma'ya taşımışlardı. Kybele kütünün teması ise, annesi Kybele'ye âşık olan Attis'ti. Hikaye'ye göre Attis annesi Kybele'ye aşık olup delirdiğinden hadım olmuştur.

Kybele tarımla ilişkili olup II. Kartaca Savaşı'ndan sonra tarım reformu uygulamak isteyen Romalılar için uygun bir kült konumundaydı ancak Kybele için düzenlenen ayinlerde genç oğlanın hadım edilmesi geleneği mevcuttur. Savaşçılık ve erkeklığe önem affeden Romalılar için ise hadımlık kötü bir şey olarak yorumlandığından Kybele kültürüne tamamen sıcak bakmadıkları söylenebilir.³⁰

²⁸ Derman Bayladı, *age.*, 2008. s. 29.

²⁹ Çiğdem Dürüşken, *Roma'nın Gizem Dinleri Antik Çağ'da Gizem ve Ölümün Bilinmezine Yolculuk*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000. s. 107.

³⁰ Çiğdem Dürüşken, *age.*, s. 70-71.

Savaş yeteneği güçlü olan Romalılar MÖ 4. yüzyıldan başlayarak MÖ 2. yüzyıla kadar yaptıkları savaşlarla Akdeniz coğrafyasının neredeyse tamamını ele geçirerek diğer halkları egemenlik altına almışlardır. Egemenliği altındaki toplumları dini açıdan kısıtlamamışlar, isyan etmedikleri sürece ibadetlerini yapmalarına izin vermişlerdir. Nitekim Mısır'da firavun döneminden kalma gelenekler sürdürülürken Fenike topraklarında ise Fenike tanrı ve tanrıçalarına ibadet edilmeye devam edilmiştir. Ayrıca Antik Yunan ve Batı Anadolu coğrafyasında da Antik Yunan medeniyeti ve Batı ile Doğu Medeniyetleri arasında köprü kuran Helen etkisi mevcuttur.³¹ Bunlardan farklı olarak tek bir tanrı inancına sahip olan Yahudiler ise Kudüs ve çevresinde dinlerini sürdürmeye devam etmiştir. Ancak Yahudiler tek bir tanrıya inandıkları için nadir de olsa diğer toplumlar tarafından baskı görmüşlerdir.

MÖ. Üçüncü yüzyıldan MÖ. Birinci yüzyıla kadar Roma'da iç huzursuzlukların artması sonucu resmi dinde meydana gelen bozulmalar sonucu dini dönüşümler yaşandı. Değişimlerin yaşanmasında İkinci Kartaca Savaşı'nın hezimetle sonuçlanması, Gaius Marius ile Sulla arasındaki rekabet ve Sulla'nın diktatörlüğü, Catilina Suikastı, Spartaküs adlı kölenin çıkardığı isyanlar etkili olmuştur. Crassus'un Partlar tarafından katledilmesi ve Pompeius ile Julius Ceasar gibi olaylar da halkın maneviyatını büyük ölçüde sarsmıştır. Çözüm olarak Romalılar Helenistik Dönemde Akdeniz coğrafyasına yayılan Epikürçülük ile Stoa felsefelerine sarılmıştır.³²

Epikürçülük ilk kez MÖ 341-270/271'de Epikuros tarafından ortaya atılmış ve MÖ. 2. yüzyılda öğretileri Lucretius tarafından Roma'ya taşınmıştır.³³ Epikuros'a göre toplum kendini güvende hissetmek için devleti kurmuştu. Kurulan devletin amacının ise bireyleri mutlu etmesi gerektiğinden bahsetmişti.³⁴ Epikuros'un düşüncelerinden hareketle Epikürçüler bireyin ön plana çıkarttıkları, cemaat şeklinde örgütlendikleri ve

³¹ Zafer Duygu, *Hristiyanlık ve İmparatorluk Geç Antik Çağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*, s. 60-68.

³² Çiğdem Dürüşken, *age.*, s. 43,44.

³³ Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi İÖ Helenistik Dönem Felsefesi: Epikurosçular Stoacılar Septikler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, c. 4. s. 32.

³⁴ YÖK, *age.*, 2018. s. 175.

sosyal hayatla pek uğraşmayı sevmedikleri için Roma'da Stoacılık kadar yaygınlaşmamıştı. Hatta bazı Romalı bilginler tarafından hedef tahtası olmuştur.³⁵

Stoacılık felsefesi ilk kez Atina'da MÖ. 310 yılında Zenon tarafından ortaya konulmuş, Epikür felsefiyle beraber MÖ. 2. yüzyılda Roma'da yaygınlaşmaya başlamıştır. Temelde ahlak felsefesine dayanan Stoa felsefesinin anlayışına göre, insan aklını kullanarak erdemli yaşamalıydı. Bu şekilde yaşayan bilgeler dünyada kurulacak tek bir devletin egemeni olmalıydı. Diğer kişiler de görevini isyan etmeden sürdürmeliydi. Kısacası idealleri düşmanın olmadığı, köle, efendi, tüccarlık gibi farklı katmanlardaki insanların kardeş olduğu bir dünya devleti yaratmayı amaçlayan Stoacılar, bunu ancak kendi benliğini benimsemiş yurttaşlarla yapabileceklerine inanmışlardır. Ayrıca Stoa felsefesinde insanlar yaşadıkları hayatı kabullenip ona karşı gelmeden mutlu bir yaşamın sürmesi beklenmekteydi. Bu yüzden Stoacılar, dünya nimetlerini hiçe sayıp yoksulluğu en büyük nimet olarak görmüşlerdir.³⁶

Stoacılık felsefesinin düşünceleri, Roma için ideal olduğundan fazlaca taraftar toplamıştır. Örneğin herhangi bir köleyi diğer kişilerden ayırmadan, yaşadığı sıkıntıları hiçe sayıp isyan etmemeyi tembihlemesi, geniş topraklara hükmeden Roma İmparatorluğu'nun egemenliğine karşı isyan çıkmasını engellemesi bakımından oldukça uygun bir düşüncedir. Bununla birlikte Epikurcu anlayışa göre sosyal hayatla daha fazla ilgilenmesi Roma'nın geleneklerine de uygundu. Bu tür nedenlerden dolayı Roma'ya ulaştığından beri, önemli Romalı Stoacılar yetişmiştir. Ünlü hatip Cicero ile, İmparator Marcus Aurelius Roma Tarihi'ni etkileyen önemli stoa filozoflarıydı.

Stoa felsefesinin yükseldiği birinci yüzyılda halk farklı Gizem Dinleriyle de tanıştı. Bu yüzyılda Roma'ya ulaşan en ünlü Gizem Kültü Mitras'tı. Kültün baş tanrısı Mitra, ilk kez Hindistan Arilerin güneşle ilişkilendirdiği bir tanrı olarak ortaya çıkmıştı. Zaman içinden Hindistan'da İran'a ulaşmış ve orada Pers Devleti'nde yayılmıştır. Pers İmparatorluğu'nda bu dine inanan Magi adlı din adamları, Kral Darius tarafından kovulana kadar önemli mevkilere yerleşmiştir. Magiler Dairus tarafından kovulduktan sonra Mezopotamya ile Anadolu'ya göç ederek Anadolu'daki dini öğeleri Mitras kültüyle

³⁵ Pamela Gordon, “*Epistolary Epicureans*”, *Epistolary Narratives in Ancient Greek Literature*, Boston 2013. s. 141.

³⁶ Ahmet Arslan, *İlk Çağ Felsefe Tarihi Epikuroşular Stoacılar Septikler*, C. 4. s. 414-419.

birleştirek özgün bir kült oluşturmuşlardır. Daha sonraları Mitras Kültü Helenistik dönemde ise Stoa felsefesinden, Pisagor'dan, Antik Yunan'ın gizem dinleriyle etkileşim içinde olarak genişlemiş ve Roma'da son şeklini almıştır.³⁷

Ünlü Romalı komutan Pompeus'un, MÖ. 63'te Mitraizm'e inanan İranlı çiftçilerin fazla olduğu Kilikya bölgesini ele geçirmesiyle, Romalılar ilk kez Mitra dinini yakından tanımaya başlamış ve bölgeye gelen Romalı askerlerin de Mitraizm'e inanmasıyla beraber Mitra kültü Roma'da yaygınlaşmaya başlamıştır.³⁸ Ayrıca Romalılar Mitras kültünden başka Mısır kökenli İsis Kültü³⁹ ile Antik Yunan kökenli Orpheus Kültü'nde de yoğun şekilde etkilenmiştir.

Gizem dinleri, toplumsallıktan ziyade kendisine inanan bireyleri baz aldığından Roma halkının bozulduğunu düşündüğü devletin geleneksel resmi dinini onarmakta yetersiz kalmıştır. Roma'da iç savaşı kazanıp devleti cumhuriyetten imparatorluğa dönüştüren Augustos, geleneksel dini tekrar diriltmek maksadıyla Kral Romulus'u temel alan dini reform yapmak istemiş ve başarılı olmak için Roma hükümdarını tanrılaştıran imparatorluk kültünü uygulamaya sokmuştur.

İmparatorluk kültü ilk kez kendini yüceltmek isteyen Büyük İskender tarafından çıkarılmış olup, Büyük İskender'den sonra gelen diğer Helen krallarınca uygulanmaya devam edilmişti. Resmi devlet dini bozulunca da Roma'da kullanılmaya başlanmıştı. Romalılar Helenler'den farklı olarak Yahudiler hariç egemenlik altına aldıkları diğer Antik Kavimlerin tanrıları ile sır dinlerinin tanrılarını da imparatorluk kültüne dahil edilerek farklı bir şekle sokmuşlardı.⁴⁰ Augustus'un böylesine büyük bir reform gerçekleştiği dönemde ilginç şekilde, eşzamanlı olarak, Roma hatta dünya tarihini etkileyen peygamber, Hz. İsa ortaya çıkmıştır.

³⁷ Hayrettin Kızıl, "Mitra'dan Mithras'ın Sırları'na Mitraizm'in Kuruluş Serüveni" *Ekev Akademi Dergisi*, S. 55, 2013, s. 116-127.

³⁸ Hayrettin Kızıl, agm., s. 128-129.

³⁹ Zafer Duygu, *Hristiyanlık ve İmparatorluk Geç Antik Çağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*, s. 76.

⁴⁰ Çiğdem Dürüşken, *age.*, 2000. s. 37-41.

1.2. Hristiyanlığın Roma'da Ortaya Çıkışı ve Yayılma Süreci

Hristiyanlık dini Augustus döneminde Yahudiye eyaletinde çıkmış olup, başta Hz. İsa tarafından Yahudiye eyaletinde Musa şeriatına bağlı bir mezhep şeklinde kurulmuştu. Sonradan ayrılıkçı hale gelen, göreceli şekilde monoteist karakterli bir din olan Hristiyanlığın temelinde ‘Baba’, ‘Oğul’ ve ‘Kutsal Ruh’ yer almaktadır.⁴¹

Hz. İsa'nın doğduğu Yahudiya eyaletinin başına MÖ. 40 yılında Roma senatosu tarafından Büyük Herod atandı. Büyük Herod'un ölümü üzerine Roma İmparatoru Augustus, eyaleti üçe ayırarak yönetimi Herod'un üç oğluna bırakmıştı. Samaria, Judea, İdumea kentleri Achelaus'a bırakılırken Celile, Parea, Batanea şehirleri Herod Antipas ile Philip'in yönetimine verildi.⁴²

Hz. İsa'nın doğumu mucizevi bir dille anlatılmaktadır. Matta İncili'ndeki anlatıma göre Hz. İsa'nın annesi Yusuf ile evlenmeden önce Kutsal Ruh'tan gebe kalmıştı. Durumu fark eden Yusuf, önce Meryem'den ayrılmak istemiş ancak gördüğü rüya ile boşanmaktan vazgeçmişti ve doğacakları çocuğa İsa koydular.⁴³ Hz. İsa Hirodes devrinde Beytelem'de doğduktan sonra hem Yahudiler'e hem de yöneticileri Hirodes'e kuyruklu yıldız ile görünmüştür. Olayı görüp tedirginleşen Hirodes, yıldızbilimcileri gizlice çağırılmış ve onları çocuğa tapınacağım onu bulun diyerek Beytelem'e gönderdi.⁴⁴ Yıldızbilimciler Beytelem'e geldikten sonra Hirodes'in emrini yerine getirmemiş, Hz. İsa'ya inandıklarını belirttikten sonra geri gittiler. Yusuf ise olaydan sonra Meryem ile İsa'yı yanına alıp Mısır'a gitmiştir. Yıldızbilimcilerin kendisinin emrini yerine getirmediğini öğrenen Hirodes, Beytelem'de ve civarında iki ve iki yaşından küçük erkek çocukların tamamını katletti. Yusuf Hirodes'in ölümüne değin Mısır'da kalmışlar, Hirodes öldükten sonra da Yusuf, Meryem ve İsa'yı yanına alarak Nasıra'ya dönmüştü.⁴⁵ Hz. İsa geri döndükten sonra kendini mesih ilan etmiş⁴⁶ ve Tanrı'nı iradesini gerçekleştirdiğini göstermek maksadıyla halka kehanetlerini sunmuştur. Ayrıca kendisine

⁴¹ Zafer Duygu, *Hristiyanlık ve İmparatorluk Geç Antik Çağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*, s. 82-83.

⁴² Yusuf Besalel, *Yahudilik Tarihi*, Üniuersal Yayıncılık, İstanbul 2000. s. 59.

⁴³ Mat. 1: 18-25.

⁴⁴ Mat. 2: 1-8.

⁴⁵ Mat. 2: 9-23.

⁴⁶ Mat. 4: 12-17; Mar. 1: 14-15; Luk. 4: 14-15.

karşı çıkanlara akılcı cevaplar vermiş böylece kendisine inananlarının sayısını artırmıştır.⁴⁷

Hız. İsa ile ortaya çıkan yeni din birçok yönden Yahudiliğe benzemesine rağmen Yahudilik sadece Yahudiler arasında inanılıp dışarıya kapalı bir din iken Hız. İsa'nın dini evrensel olup insanlığın tamamını kapsamaktaydı. Hız. İsa, Hristiyanlığın dünyanın her yerinde yayılması için kilise adıyla kurumsal olan, cemaat oluşturmuş ve gizli şekilde 12 havari tarafından fikirleri Roma'nın farklı yerlerine taşınmıştı. Hız. İsa öldükten sonra görevini Petrus'a bırakmıştı. İsa'dan sonra cemaatin başına geçen Petrus, İsa'nın görevini devam ettirip Kilise örgütlenmesini tamamlamıştır.

Hız. İsa'dan sonra Hristiyanlar'ın faaliyetleri, Peygamberlerin İşleri kitabında anlatılmaktadır. Kitaba göre Çarmıh olayından etkilenen Havariler, Hız. İsa'nın yaşadıklarını yaşamamak için dağılmıştı. Ancak Hız. İsa'nın cesedi boşta kaldığından Yahudi Yüksek Kurulu'nun saygın üyesi, İsa'nın zengin öğrencisi Aramatyalı Yusuf, Yahudilerden habersizce İsa'nın cesedine mezar yaptırmak amacıyla Platinus'a başvurmuş, Platinus kabul edince de Hız. İsa gömülmüştür.⁴⁸

Mezarı ziyaret eden İsa'nın takipçilerinden Mecdelli Meryem, mezar taşının kalktığını görünce Yuhanna ile Petrus'a haber verdi. Taberiye Gölü'nde Havariler'e görünen İsa, onlardan Hristiyanlığı dünyaya yaymalarını istemiş⁴⁹, Petrus'un havarilerin başı olduğunu ilan etmiştir.⁵⁰ Kudüs'e dönen Havariler, burada Hristiyanlığı yaymaya devam etmişlerdir. Ayrıca yaptıkları toplantı ile 12. Havari olarak Yahuda yerine Matia'sı atamışlardır.⁵¹

Petrus'un başkanlığını yaptığı Havarilerin faaliyetleriyle Hristiyanlık Hız. İsa döneminde olduğu gibi yayılmaya devam etmiştir. Pentikost gününde kutsal ruhun sesini duymak için Celile Yahudilerinin yanında Med, Elam, Kapadokya, Frig gibi Roma'nın farklı eyaletlerinden pek çok kişi gelmiştir. Gelen kişilerden Paganizm'den Yahudiliği

⁴⁷ Jodocus A. Birkhæuser, *History Of The Church From Its First Establishment To Our Times*, FR. Puspert & Co, New York 1898. s. 3-4.

⁴⁸ Mat. 27:57; Mar. 15:42-43; Luk. 23:50; Yu. 19:38.

⁴⁹ Mat. 28:18-20; Mar. 16:15

⁵⁰ Yu. 21:1-18

⁵¹ Elç. 1:26.

seçen kişiler ile Giritliler ve Arapların da yer alması ilk kez bu dönemde Hristiyanlığın Yahudilerin yanında başka toplumlara da etkisi altına aldığını gösterir.⁵²

Hristiyanlığın yükselmesi Yahudileri tedirginleştirmeye devam ettirmiştir. Hristiyanlığın yayılmasından endişelenen Yahudiler, Havarileri baskı yoluyla engellemeye çalışmışlardır.⁵³ Bu yüzden Yahudilerin Yüksek Kurulu Havarileri yargıladıktan sonra⁵⁴ İstefanos'un öldürülmesine hükmetmiştir.⁵⁵ İstefanos'un ölümü Hristiyan toplum arasında büyük infiale yol açmış olup olaydan sonra birçok Hristiyan'ın ilk kez Kudüs bölgesinden ayrılmalarını tetiklemiştir.⁵⁶

Hristiyanlar'a düşmanca tavır takınan Paulus, Şam'da Hristiyan cemaatini yakalamak amacıyla baş kâhinden mektup yazmasını istedi ama Şam'a doğru giderken gördüğü ışık, ardından "Saul, Saul bana neden zulmediyorsun" seslerini işittikten sonra Hristiyanlığı seçmiş ve diğer Havariler gibi onu duyurmaya çalışmıştır.⁵⁷ Ayrıca Paulus sadece Hristiyanlığı yaymamış ayrıca Hristiyanlığın biçimlenmesinde temel rol oynamıştı. Nitekim Nasranilik adıyla çıkan İsa'nın hareketine Hristiyanlık isminin verilmesinde etkili olmuştu. Bu yüzden Hristiyanlığın asıl kurucusu Paulus sayılmıştır.⁵⁸

Paulus'un Hristiyanlığı benimsemesinin ardından diğer havarilerle birlikte Hristiyanlığın yayılması için yoğun çaba gösterdiği bilinmektedir.⁵⁹ Havarilerin misyonerlik faaliyetlerinde özellikle büyük şehirlerdeki Yahudi diasporasıyla kurdukları temaslar belirleyici olmuş, önce sinagoglarda Yahudi cemaatlerine, ardından diğer toplumsal kesimlere ulaşmayı başarmışlardır. Hristiyanlığın Akdeniz havzasında hızla yayılmasında, Yahudi topluluklarının yerleşim ağları ve Roma İmparatorluğu'nun canlı ticaret yolları kritik rol oynamıştır. Bu süreçte Puteoli ve Roma gibi önemli merkezler hem Yahudi varlığı hem de ticari hareketlilik açısından dikkat çekici örnekler sunmaktadır.⁶⁰

⁵² Elç. 2: 1-13.

⁵³ Elç. 5: 17-41.

⁵⁴ Elç. 6: 12.

⁵⁵ Elç. 7: 57.

⁵⁶ Elç. 8: 1.

⁵⁷ Elç. 9: 1-17.

⁵⁸ Zafer Duygu, *Hristiyanlık ve İmparatorluk Geç Antik Çağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*, s. 80.

⁵⁹ Elç. 9: 20.

⁶⁰ Peter Lampe, *From Paul To Valentinus At Rome In The First Two Centuries*, Fortress Press, Minneapolis 2013. s. 7-10.

Paulus'un Hristiyanlığın yayılmasında önemli bir rolü olmasına rağmen Pagan kültürünü Hristiyanlığa entegre etmeye çalıştığından cemaatin bozulmasına sebep vermiştir. Nitekim Paulus'un fikirlerine inanan topluluk ile Hristiyanlar, Yahudi kökenli cemaat ile Paulus'un destekçileri olan Gentiles Hristiyanlar'ı şeklinde ikiye ayrılarak cemaatte bozulmaya sebep olmuştur. Bozulmayı engellemek ve birliği sağlamak amacıyla 48/49 yılında Havarî Konsili toplanmıştır. Konsilde Musa Şeriat'ınca gerekli görülen sünnet meselesi uzunca tartışılmış ve sünnetin gerekli görülmediğine dair karar alınmıştır.⁶¹

Havariler, Hz. İsa tarafından doğrudan seçildikleri için, bu kutsal görevleri diğer insanlara anlatma sorumluluğuna sahiptiler. Bu nedenle, Hz. İsa'nın son akşam yemeğinde ekmek ve şarap kullanılması ve bu sembollerin taşıdığı anlam hem dini hem de teolojik açıdan büyük bir önem taşımaktadır. Ancak, Paulus'un kendisini havari olarak ilan etmesi, doğrudan Hz. İsa tarafından seçilmediği için, diğer havariler arasında büyük bir tartışmaya yol açmıştır. Diğer havariler, Paulus'un bu ilanını kabul etmeyerek, onun bu kutsal görevi ve yetkisini sorgulamışlardır. Bunun yanında, ekmek ve şarabın Hz. İsa'yı temsil etmediğini, sadece O'nun hatırasına sahip çıkmak amacıyla kullanıldığını ifade etmişlerdir. Oysa Paulus, kendi görüşlerini savunarak bu sembollerin anlamını farklı bir şekilde yorumlamış ve paganizmin etkisi altında, ekmeğin Hz. İsa'nın eti, şarabın ise kanı olduğunu öne sürmüştür. Bu yaklaşım hem diğer havariler tarafından hem de erken dönem Hristiyan toplumu tarafından ciddi şekilde eleştirilmiş ve teolojik bir ayrılığa yol açmıştır.

Konsil, Hristiyan cemaatinin tarihindeki önemli bir dönüm noktasıydı, çünkü bu toplantı, Hristiyanlar arasında ilk defa ciddi bir ayrışmanın yaşandığı bir anı simgeliyordu. Havarilerin lideri olan, Hz. Musa'nın kardeşi Yakup ile Petrus, Yahudi geleneğinden gelen ve Yahudi inançlarına sıkı sıkıya bağlı olan bir Hristiyan topluluğu oluşturmuşlardı. Bu cemaat, Hristiyanlığın köklerine sadık kalarak, inançlarını ve ibadetlerini Yahudi gelenekleri doğrultusunda sürdürüyorlardı. Diğer yandan, Paulus, daha farklı bir yaklaşım benimsemişti; o, Paganizm kökenli bir anlayışla farklı bir Hristiyan cemaat yaratmış, bu yeni topluluk hem geleneksel Yahudi inançlarından hem de Roma İmparatorluğu'ndaki farklı kültürel etkileşimlerden beslenmişti. Paulus'un bu

⁶¹ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2000, s. 139.

yaklaşımı, Hristiyanlık üzerinde önemli bir etki yaratmış ve ilk defa Pagan kültürünün, Hristiyanlığın temel inançları ve öğretileri üzerinde belirleyici olacaktır.⁶² Bu durum ileri ki yıllarda daha çok belirginleşmiştir. Nitekim Paulus'un etkisiyle İsa, Mesih kültüne dönmüş olup zaman içinde Sır Dinleri'ndeki gibi halkı olumsuz durumlardan koruyan kurtarıcı bir karaktere dönüşmüştür.⁶³

Hristiyanlık dini Paulus'la birlikte geleneksel dine yaklaşmasına rağmen diğer Roma dinleriyle mücadele etmek zorundaydı. Örneğin yaşamdan sonra insan bilincinin yok olup kozmosla kaynaşacağını savunan Stoa felsefesinin, faniliğin yarattığı kaygıya tam cevap veremediği ama Hristiyanlığın yaşamdan sonra kurtuluşu, insan benliğinin devam edeceğini belirterek Stoa felsefesinden daha güçlü şekilde insanın maneviyatına vurgu yapmıştır.⁶⁴ Ayrıca Gizem Dinleri'nde yapılan uygunsuz ayinlerin Hristiyanlıkta yer almaması ve Yahudilik gibi sadece tek bir topluma mal olmayıp evrensel olması Roma toplumu üzerindeki olumlu etki yaratmıştır. Kısacası bu sebeplerden ötürü Hristiyanlık çıktığı ilk yıllarda Yahudilikten başka Roma İmparatorluğu'nun resmi diniyle de rekabet etmek zorunda kalacaktır.

Hz. İsa'nın doğum hikayesinin Akadların kurucusu Kral Sargon, Yahudilerin peygamberi Hz. Musa, Pers Kralı Kyros ve Kral Romulus'a benzer olmasından Hristiyanlık dininin sadece dini değil siyasi anlamda da yayılma amacı taşıdığı anlaşılmaktadır. Hz. İsa Yahudiler'in Roma Sezar'ına vergi vermelerinin Kutsal Ruha aykırı olup olmadığını sorduklarında⁶⁵ Hz. İsa "Öyleyse Sezar'ın hakkını Sezar'a, Tanrı'nın hakkını Tanrı'ya verin"⁶⁶ cümlesini kurmuştur. Metinde Hz. İsa cevaptan önce soruyu soranların soruyu kötü bir niyetle sorduğu ifadesinden⁶⁷, Hz. İsa'nın Roma'nın yönetimine karşı çıktığını, ancak Roma İmparatorunun gücünden çekindiği için saygı gösterdiğini anlaşılmaktadır. Hz. İsa'nın izinden giden kişiler de benzer düşüncelere sahip olduğundan ileri ki yıllarda Hristiyanlar'ın Roma yönetimiyle ilişkileri kötüleşecektir.

⁶² Ekrem Sarıkçıoğlu, *age.*, 2000. s. 140-141.

⁶³ Charles M. Odahl, *Constantine and Christian Empire*, Routledge, London-New York 2004, s. 23

⁶⁴ Luc Ferry, *Gençler İçin Batı Felsefesi*, çev. Devrim Çetinkaya, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2022. s. 45.

⁶⁵ Mat. 22: 15-18.

⁶⁶ Mat. 22: 21.

⁶⁷ Mat. 22: 18.; Mar. 12: 13-17; Luk. 20: 20-26.

Hristiyanlık dininin yükselişi başlarda Roma yönetimince ciddiye alınmamıştı. Ancak 60 yılında İmparator Nero zamanında Roma'da meydana gelen yangın sonucu şehirde yaşayan Hristiyanlar cezalandırıldı. Bu karar ile ilk kez Hristiyanlar bizzat Roma yönetimi tarafından yargılanmış ve farklı bir dini grup olarak tanınmıştır.

1.3. Nero Dönemi'nden Üçüncü Yüzyıla Kadar Roma'da Hristiyanlık Tarihi

64 yılında Roma şehrine büyük çapta hasar veren yangın çıktı. Kent tekrar inşa edildi. Ardından yangında günah keçisi ilan edilen Hristiyanlar cezalandırıldı. Zulüm hakkında önemli bilgiler veren Tarihçi ve Senatör Tacitus'a göre Roma halkı Hristiyanlar'dan nefret etmiş ancak yapılan ağır işkencelerden dolayı onlara şefkat duymuştu. Bu dönemde Hristiyanlar'a verilen cezalar arasında ölmüş hayvanların derilerini giydirme, vahşi köpeklere yem etme, haça bağlama gibi işkencelere de yer verilmiştir⁶⁸ Ünlü Romalı tarihçi Cassius Dio ise yangının baş sorumlusunun Neron olduğunu açıklamıştır. Dio'dan farklı şekilde Hristiyanlar'a ait kaynaklarda yangından Hristiyanlar'ın sorumlu olmadığını, Neron tarafından iftiraya kurban gittikleri yazmaktadır. Hristiyan yazarlarının bu söylemleri sonraki yıllarda etkili olmuştur. Ayrıca Nero döneminde yaşadıkları olumsuzlukları Şehitlik Hikayeleri'nde yer vererek nesilden nesile aktararak kendi tarihlerini şekillendirmişlerdi.⁶⁹

Tacitus ile Yaşlı Plinus'un yanında önemli Roma tarihçilerinden biri olan Suetonius, Nero döneminde Hristiyanlar'ın ölüm cezasına çarptırıldığından bahsetmiştir. Hristiyanlığın zararlı olduğunu düşünen yazar, Nero'nun onlara ölüm cezası verdiği sunmaktadır. İlaveten Hristiyanlar'ın yanı sıra eskiden beri halkı kandırıp, hırsızlık yapan arabacılar ile pandomin oyuncularını ve yandaşlarının da sürgün edildiği bilgisini paylaşmıştır⁷⁰. Suetonius'un cümlelerinden Hristiyanlar'ın yanında başka kişilerin de yargılanmasından cezaların sadece Hristiyanlar'a yönelik olmadığını ancak en çok Hristiyanlar'ın zarar gördüğü söylenebilir. Nero'nun zulümüyle birlikte Romalılar Hristiyanlar'a üçüncü yüzyılın ortalarına kadar yerel bazda baskı kurmaya başlamışlardır.

⁶⁸ Tacitus, *The Annals*, Hackett Publishing Company, çev. A. J. Woodman, Indianapolis 2004. s. 325-326.

⁶⁹ Melissa Wiebe, "The Early Struggle: Understanding the Persecution of the Early Christians", *Concordia University The Department of Theological Studies*, 2010. s. 24.

⁷⁰ Suetonius, *On İki Caesar'ın Yaşamı*, çev. Gül Özaktürk ve Ü. Fato Telatar, Doğubatu Yayınları, Ankara 2021. s. 302.

Nero'dan sonra Hristiyanlar'a zulmeden ikinci İmparator, Domitianus'tur. Domitianus döneminde birçok kişiye Hristiyan oldukları gerekçesiyle ceza verilmiştir. Yargılama sonucunda Hristiyan olduğu düşünülen insanlar öldürülmüş ya da mallarına el konulmuş veya adalara sürgün edilmiştir.⁷¹ Eusebius'un Kilise Tarihi adlı eserinde Domitianus'un Hristiyanlar'ın Davut soyundan geldiğine inandığından, Hristiyanlar'ı Yahudiler ile eş tuttuğu için baskı kurduğu yazmaktadır. Ayrıca Domitianus'un Hristiyanlar'ın Roma'ya son verip geri döneceğine inandıkları Hz. İsa yönetiminde devlet kurmaya çalışacaklarından şüphelendiğinden bahsedilmiştir. Ancak davalar esnasında Hristiyanlar Hz. İsa'nın dünyada değil cennette krallık kuracağını savunmuşlardı. Hristiyanlar'ın savunmasını beğenen Domitianus Hristiyanlar'a yönelik zulmü kaldırmıştır.⁷²

Domitianus döneminde Roma'nın siyaseti Hristiyanlar'dan ziyade Yahudiler üzerinde yoğunlaşmıştır. 66-70 yılları arasında meydana gelen Yahudi isyanının Roma yönetiminin Yahudiler'in üzerine baskı kurmasına sebep vermiştir.⁷³ Hristiyanlığın Birinci Yüzyılda Yahudilikten tamamen ayrışmaması⁷⁴ ve Eusebius'un Kilise Tarihi adlı eserinde de Domitianus'un Hristiyanlar'ı Yahudilerle bir tutarak politika belirlenmesi, Hristiyanlığın doğrudan hedef olmadığına ancak onların Yahudilerle beraber zor duruma düşüklerine işaret etmektedir. Bu yüzden hem Nero hem de Domitianus'un Hristiyanlığı doğrudan hedef almadığını, gelişen olaylar neticesinde Hristiyanlar'ın baskı gördüklerini söylemek mümkündür.⁷⁵ Yaşanan tüm olumsuz sürece rağmen Hristiyanlığı seçenlerin sayısı artıyordu. Korinth Kilisesi'nde detaylı araştırma yapan Gerd Theissen, üst sınıftan zengin Hristiyanlar'a rastladığını ifade etmektedir. Robin Lane Fox ise yüksek statüde yer alan Hristiyan kadınların varlığını tanımladığını ortaya koymuştur. Heinz Kreissig'in de Roma şehirlerinde çiftçi, zanaatkâr gibi Hristiyan grupların varlığını vurgulamasından, birinci yüzyılda Hristiyanlığın Roma toplumunun neredeyse tüm kesimlerini etkilediğini açıkça ortaya koymaktadır.⁷⁶

⁷¹ Augustus Neander, *General History Of The Christian Religions and Church*, Houghton and Company Press, Boston 1871. s. 96.

⁷² Eusebius, *Kilise Tarihi*, s. 80.

⁷³ Suetonius, *age.*, s. 422.

⁷⁴ Turhan Kaçar, *Geç Antik Çağ'da Hristiyanlık Doğu'da İsa Doktrini'nin Siyasi ve Entelektüel Tarihi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009. s. 25.

⁷⁵ Wolfram Kinzig, *Christian Persecution in Antiquity*, Baylor University Press, Texas 2021. s. 37-45.

⁷⁶ Rodney Stark, *The Rise of Christianity How To Obscure Marginal Jesus Movement Became the Dominant Religious Force In The Western World In A Few Centuries*, Harper Collins Publishers, New Jersey 1997. s. 31-32.

Domitianus'tan sonra İkinci Yüzyılda Hristiyanlar yerel valiler tarafından arada sırada cezalandırmıştır. Uygulanan cezalar ara sıra cezalandırmaya başlamıştı. Bithynia-Pontus Eyaleti'nin Valisi Genç Plinius İmparator Trajan'a gönderdiği mektupta boş inanç şeklinde tasvir ettiği Hristiyan dinini kabul eden kişileri nasıl cezalandıracağını sordu. Yargılama sürecinde birçok faktörün göz önünde bulundurulması Roma'da Hristiyanlar'ı doğrudan hedef alan yasanın çıkmadığını göstermektedir. Plinius aynı mektupta yargılama esnasından Hristiyan olup olmadıklarını sormuştur. Hristiyan olduğunu itiraf eden kişilere tekrar Hristiyan olup olmadığına dair soru sormuş, Hristiyanlıktan dönmeyeceğini söyleyen kişileri bağnazlık gerekçesiyle öldürtmüştür. Bu yüzden Vali Hristiyan olmadıklarını kanıtlamaları için onlardan Roma Tanrıları adına dua etmelerini, İmparator Trajan'ın heykeli önünde tütsü ile şarapla tapınmalarını ve Hz. İsa'ya lanet etmelerini emretmiştir. Çünkü Plinius gerçekten Hristiyanlığa inanan bir kişinin bunları yapmayacağına inanmıştır.⁷⁷ Ayrıca mektubunda Hristiyanlar'ın yayıldığından da bahsetmişti. Nitekim her sınıftan hem erkek hem de kadınların yargılandığını yazdığı gibi Kentlerin yanında kırsal kesimlerde de Hristiyanlar'ın yer aldığını vurgulamıştır.⁷⁸

İmparator Hadrian ve Antoninus Pius dönemleri (117–161), Hristiyanlara yönelik baskıların daha sistematik ve hukuk çerçevesinde ele alındığı bir süreci temsil eder. Bu dönemde, Hristiyanlara karşı yürütülen soruşturmaların önceki yıllara göre daha dikkatli ve hukuka uygun şekilde yürütülmeye çalışıldığı gözlemlenmektedir. Özellikle Hadrian döneminde Hristiyanlara yönelik keyfi suçlamalar ve yargılamalar sınırlanmaya başlanmıştır. Bu bağlamda önemli bir kaynak, Justinos Martyr tarafından aktarılan Hadrian'a ait bir fermandır. Bu ferman, Asya eyaleti prokonsülü Granianus'un Hadrian'a sunduğu bir soruya cevaben yazılmıştır. Granianus, birçok kişinin yalnızca Hristiyan olmaları nedeniyle temelsiz suçlamalarla karşılaştığını ve bu durumun toplumda huzursuzluk yarattığını bildirmiştir.⁷⁹

Granianus'un yerine 124 yılında Minicius Fundanus getirilmiş ve Hadrian'ın cevabı artık ona yönlendirilmiştir. Hadrian, bu yeni valiye gönderdiği yazıda, suçlamaların ciddi ve kanıtlanabilir olması gerektiğini, aksi takdirde Hristiyanların yargılanmaması gerektiğini ifade etmiştir. Bu, yalnızca "*Hristiyan olmak*" gerekçesiyle

⁷⁷ Genç Plinius, *Anadolu Mektupları*, çev. Çiğdem Dürüşken ve Erendiz Özbayoğlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999. s. 62-63.

⁷⁸ Genç Plinius, *age.*, 1999. s. 64.

⁷⁹ Kinzig, *age.*, s. 49.

ceza verilmesini yeterli saymayan yeni bir yaklaşımı temsil eder. Justinos Martyr de bu dönemde benzer bir yöntem izlemiştir. Antoninus Pius dönemine denk gelen savunma yazısında, Hristiyanların yalnızca inançları yüzünden cezalandırılmalarının adil olmadığını ifade etmiştir. Ona göre suçlamaların gerçek delillere dayanması gerekmektedir. İnancını inkâr edenlerin serbest kalması, buna karşılık beyan edenlerin cezalandırılması çelişkili bir uygulama olarak gösterilmiş ve bu durum eleştirilmiştir. Justinos, halktan gelen suçlamaların devlet kontrolü dışında geliştiğini belirtmiş ve hukuki denetim talep etmiştir. Bu bağlamda Justinos, Hadrian'ın Minicius Fundanus'a yazdığı mektubu da dilekçesine eklemiştir. Bu belgeyi, Hristiyanlara karşı daha adil bir yaklaşımın örneği olarak sunmuştur. Fakat bu yorumlama tartışmalıdır, çünkü Hadrian'ın fermanı, aslında Trajan'ın daha önceki politikalarını temel almaktadır. Yine de Hadrian dönemi, genel olarak Hristiyanlara yönelik suçlamalarda hukuki temelin aranması, iftiracıların sorumlu tutulması ve valilere daha dikkatli soruşturma yapmaları yönünde emirler verilmesiyle öne çıkar. Bu durum, spontane halk tepkilerinden doğan baskıların kontrol altına alınması adına merkezi yönetimin bilinçli bir müdahalesi olarak değerlendirilebilir.⁸⁰ Nitekim Yahudiler'e karşı olan Hadrianus, Jaruselem'in (Kudüs) adını Aelia Gapitolina olarak değiştirmiş ayrıca tanrı Jüpiter için tapınak inşa etmiştir. Hadrianus'un kararına karşı çıkan Yahudiler büyük bir isyan çıkardı. İsyan sert şekilde bastırıldı. İsyan sonucu Yahudiler Kudüs'ten atıldı ve tapınakları yıkıldı.⁸¹ Yaşanan olaylarda Yahudi olduğu düşünülen Hristiyanlar da olumsuz etkilendi.

İkinci Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hristiyanlar'a yönelik baskı artmıştır. Stoacı İmparator olan Marcus Aurelius'un saltanatında (161-180) Hristiyanlar'a ait şehitlik hikayeleri çoğalmıştır.⁸² Yabancı kültürlerle karşı çıkan⁸³ Marcus Aurelius, kendi yazdığı Meditasyonlar isimli eserinde Hristiyanlar'ı ölümü gösterişli göstermeye çalıştıkları gerekçesiyle Hristiyanlar'a da karşı gelmiştir.⁸⁴ Eserinden de anlaşıldığı üzere Hristiyanlar'a kötü bakan İmparator, Hristiyanlar'ı ağır yaptırımlarla karşı karşıya bırakmıştır.⁸⁵ Ancak gerçekte Marcus Aurelius'un felsefesinin iki dikkat çekici yönü vardır. İlki, kin ve intikam duygusundan tamamen arınmış olmasıdır. Ona göre insanlar

⁸⁰ Kinzig, *age.*, s. 49-52.

⁸¹ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi (MÖ. 27-MS. 192)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, C. 1, İstanbul 1976. s. 204.

⁸² Wolfram Kinzig, *age.*, 2021. s. 53-54.

⁸³ Wolfram Kinzig, *age.*, 2021. s. 52.

⁸⁴ Marcus Aurelius, *Antoninus, The Meditations of the Empero*, çev. Francis Hutcheson and James Moor, Liberty Fund, Indianapolis 2008. s. 134.

⁸⁵ Wolfram Kinzig, *age.*, 2021. s. 55.

kötülük yaptıklarında aslında kendilerine zarar vermektedirler, çünkü ne yaptıklarını bilmemektedirler. Bu anlayış, İsa'nın “*Baba, onları bağışla, çünkü ne yaptıklarını bilmiyorlar*” sözleriyle benzerlik taşır. İkincisi ise, yalnız bireylere karşı değil, tüm insanlığa ve topluma karşı güçlü bir sorumluluk duygusu taşımasıdır. Ancak burada trajik bir çelişki ortaya çıkar: İnsan doğru olduğunu düşündüğü şeyi yaparken, eksik bilgi nedeniyle yanlış da yapabilir. Marcus, ahlaki duyarlılığına rağmen, Hristiyanları bastırma politikası izlemiştir; muhtemelen onların geleneksel dini reddetmelerini ve devlet düzenini tehdit ediyor gibi görünmelerini tehlikeli bulmuştur. Hristiyanlık hakkında derin bir bilgiye sahip değildi.⁸⁶

Marcus Aurelius'tan sonra tacı eline alan kardeşi Antoninus Verus abisinin siyasetini devam ettirerek pek çok Hristiyan'ın katlinden sorumlu olmuştu. Commodus döneminde (177-192) ise Hristiyanlara yönelik baskılar azalmış, kiliseler barış ve huzur içinde faaliyet göstermiştir. Yine de Aurelius'un ki kadar olmasa da Hristiyanlar'a yönelik eylemler de yaşanmıştı. Roma'da eğitimli bir Hristiyan olan Apollinarius, hizmetkârı tarafından maksatlı olarak suçlanmış, ancak bir kraliyet kararı sayesinde iftiracı cezalandırılmıştır. Apollinarius senatoda kendisini savunmuş fakat yine de ölüm cezasından kurtulamamıştır. Bununla beraber Commodus devrinde Hristiyanlar'ın temel meselesi Paskalya Bayramı'nın kutlama zamanı hakkında çıkan tartışmaydı. Asya'daki bazı kiliseler Yahudi geleneğine uyarak 14 Nisan'da kutlama yaparken, diğer bölgelerde sadece İsa'nın diriliş günü olan pazar günü kutlama yapılmaktadır. Bu nedenle birçok bölgede kilise meclisleri toplanarak birlik sağlanmış, ortak kararlar alınmıştır. Victor, Theophilus, Narkissos ve diğer piskoposlar, Paskalya'nın tek bir tarihte kutlanması için mektuplar yazmış ve uygulamayı birliğe bağlamıştır.⁸⁷ Septimius Severus'un (193-211) tahta çıkmasıyla birlikte, özellikle Severus Hanedanı döneminden itibaren Hristiyanlara yönelik cezalar artmıştır; ancak bu uygulamalar genellikle yerel düzeyde kalmış, imparatorluk genelinde sistematik bir baskıya dönüşmemiştir.⁸⁸

Hristiyan yazar Tertullianus ikinci yüzyılda Hristiyanlar'ın cezalandırılmasında ana motivasyonun sadece “*Hristiyan*” olduklarını söylemelerinden kaynaklandığını ve

⁸⁶ Charles N. Smiley, “Stoicism and Its Influence on Roman Life and Thought” *The Classical Journal*, Vol. 29, S. 9, 1934. s. 656-657.

⁸⁷ Eusebius, *Kilise Tarihi*, s. 129-142.

⁸⁸ Wolfram Kinzig, *age.*, s. 78.

Hristiyanlar'a yapılan suçlamaların açık şekilde tanımlanmadığını iddia etmektedir.⁸⁹ Fakat gerçekte ikinci yüzyılda Hristiyanlar kovuşturmayla uğrasa bile doğrudan hedef alınmamışlardır. Örneğin davalarda sembolik şekilde kurban merasimlerini gerçekleştiren Hristiyanlar yargılanmamıştır. Ayrıca Hristiyanlığı hoş karşılamayan Trajan ile Marcus Antoninus Hristiyanlar'a haksızca zulmeden kişileri cezalandırmıştır. Aynı yüzyılda Hristiyanlar'a verilen cezaların sebebi daha çok entelektüel Hristiyan yazarların paganizmi eleştirmesinden sorunlardan kaynaklanmaktaydı. Yerel yöneticiler bu tür durumlarda Hristiyanlar'a tepki gösteren Pagan halkın etkisi altında kalarak Hristiyanları yargılamak zorunda kalmıştı. Kısacası ikinci yüzyılda Roma'da yaşayan Hristiyan grupları yerel çapta arada sırada baskı görmüş olmalarına rağmen genellikle huzur ve sükûnet içinde yaşamışlardır. Bu durum Decius dönemine kadar devam etmiştir.⁹⁰

İkinci yüzyıl Hristiyanlar'ın Roma yönetimiyle ilişkilerin belirginleşmesinden başka kendi içinde bölünmelerin arttığı bir zaman dilimi olmuştur. Hristiyanlık, ilk yüzyılda Yahudilik içinde bir hizip olarak görülürken, ikinci yüzyılda Yunan toplumundaki ihtidalarla Yahudilikten ayrılmaya başlamıştır. Bu ayrışma hem yeni bir kimlik inşası hem de Yahudilerle Hristiyanlar arasındaki mühtedi kazanma rekabetinden kaynaklanmıştır. Hristiyanlık, Paulus'un misyonerlik faaliyetleriyle Yunan toplumunda yayılarak Yunan kültüründen etkilenmiştir. Bu süreçte, Yahudi isyanlarına katılmaktan kaçınarak siyasi olarak da Yahudilikten uzaklaşmıştır. Entelektüel düzeyde ise Yahudi karşıtı yazılar ve tartışmalar artmıştır. Melito, Marcion ve Justinius gibi yazarlar Yahudiliği eleştirmiş, İsa'nın Mesihliğini kabul etmeyen Yahudileri suçlamışlardır. Örneğin, Melito Yahudi peygamberlerini İsa'nın birer öncüsü olarak yorumlarken, Marcion Hristiyan tanrısını Yahudi tanrısından farklı olarak tanımlamıştır. Ayrıca, Paskalya'nın tarihi üzerine yapılan tartışmalarla, Yahudilerin Pesah bayramından Hristiyan geleneğini ayırmaya çabalamışlardır.⁹¹

Hristiyanların Yahudilikten kopma süreci sadece Yahudilere karşı değil, aynı zamanda Yahudi geleneklerini sürdüren Hristiyan gruplara, özellikle Ebionitler ve

⁸⁹ Leon H. Canfield, *The Early Persecutions Of The Christians*, Columbia University, New York 1913. s. 29.

⁹⁰ Zafer Duygu, *Hristiyanlık ve İmparatorluk Geç Antik Çağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*, s. 132-142.

⁹¹ Turhan Kaçar, *Geç Antik Çağda Hristiyanlık Doğu'da İsa Doktrini'nin Siyasi ve Entelektüel Tarihi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009. s. 24-26.

Elkesailer gibi Hristiyan mezheplerine karşı da mücadele etmişlerdir. Bu gruplar, Yahudi geleneklerini ve bazı ritüelleri korumaya devam etmişlerdir. Bunlardan en önemlisi bu dönemde en aktif dönemini yaşamış ve Yahudi, Helenistik ve İran geleneklerinden etkilenmiş olan Gnostik harekettir. Gnostikler, yaratıcı tanrı ile bilinmeyen yüce bir tanrı arasında ayırım yapmış ve Mesih'in ruhsal bir varlık olarak dünyaya geldiğini savunmuşlardır. İreneus ve Hippolytus gibi Hristiyan yazarlar, Gnostiklere karşı reddiyeler yazmışlardır.⁹²

⁹² Turhan Kaçar, *Geç Antik Çağda Hristiyanlık Doğu'da İsa Doktrini'nin Siyasi ve Entelektüel Tarihi*, s. 37-39.

İKİNCİ BÖLÜM

DİOCLETİANUS DÖNEMİNDE HRİSTİYANLIK

2.1. Diocletinus'un Hristiyanlık Politikasının Altyapısını Oluşturan Süreç

Üçüncü Yüzyıl'da Roma İmparatorluğu sıkıntılı süreçler yaşadı. İmparator Severus Alexander'in 235'te öldürülmesi sonucu askerlerin kendi liderleri olan Maximinus'un Thrax'ı seçmesiyle Askeri anarşi dönemi başlamıştır. Bu süreçte her bölüğün kendi komutanlarını geçirmeye çalıştıklarından yoğun iç savaşlar yaşandığı için sık sık taht değişiklikleri meydana gelmiştir. Askerler arasında mücadelerin yanında imparatorluğun Doğu sınırında Sasani Devleti kurulmuş, Batı sınırlarında ise Ren Nehri civarında Karpatyalılar, Gotlar, Vandallar ve Alamiler gibi göçebe akınları yaşandığından dolayı imparatorluk iki ateş arasında kalmıştır. İlaveten iklim değişiklikleri ve salgın hastalıklar da imparatorluğun belini bükmüş ve Roma ekonomisini büyük ölçüde sarsmıştır.

Hristiyanlar meydana gelen karmaşa ortamından başlarda etkilenmişler, önceki yıllarda olduğu gibi yerel valiler tarafından kısıtlanmalara maaruz kalmışlardır. Roma İmparatoru I. Philippus (244-249) kendilerine oldukça iyi davrandığından huzur içinde yaşamışlardı. Philippus'un ölümünden sonra tahtta gelen Decius ise tam tersi bir politika gütmüştür.⁹³

Decius'un Phippus'tan tamamen farklı politika izlemesinde, Roma'yı geleneksel anlayışa göre düzenleyerek devletin sıkıntılarını gidermek istemesinden kaynaklanmaktaydı. Yeniliklerini halkla bütünleştirmek isteyen imparator üçüncü yüzyılda Roma'nın başına bela olan Dacia'yı almış ve Roma'nın büyük imparatorlarından biri olan Trainus'u temsil eden 300 sayısını gümüş paralara bastırmıştır. Decius'un bu hamleleri Roma'yı tekrar eski gücüne kavuşturmaya çalıştığına

⁹³ Recep Özman ve Ezgigül Doğan, "İmparator Decius'un Hristiyanlık Karşıtı Faaliyetleri", History Studies, C. 11, S. 6, 2019. s. 2272-2273.

işaret etmektedir. İnşa ettiği düzeni koruyabilmek amacıyla Roma’da yaşayan herkesten devletin refahı için kurban kesmelerini emreden bir ferman yayımlamıştır.⁹⁴

Mısır’dan gelen Hristiyanlar’a ait metinlerde fermanın içeriğiyle ilgili önemli bilgiler yer almaktadır. Belgelerde, kurban sunma eyleminin kaydını, kurban sunma işlemi denetleyen yetkililerin isimlerini ve kurban sunan kişinin “*ataların tanrılarına*” olan bağlılığını ve sunulan kurbanın yiyecek ve içeceklerinden tükettiğini belirten bir ifadeyi içermektedir. Hristiyan kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla, bir eyalette yaşayan tüm bireylerin belirlenen tarihe kadar bu ritüeli yerine getirmesi zorunluydu; aksi takdirde ciddi cezalara maruz kalabiliyorlardı. Buradaki paralellik, nüfus sayımı kayıtları ve vergi tahsilat sistemleri ile oldukça belirgindir. Her iki durumda da, bireyin belirli bir süre içinde beyanını veya ödemesini yapması gerekmektedir ve vergi kayıtları aracılığıyla bunun yapılıp yapılmadığı kontrol edilebilmekteydi. Bu yeminin dili özellikle ilginçtir, çünkü oldukça belirsizdir. Sadece “*ataların tanrılarına*” yapılan basit bir atıf, bireyin belirli bir tanrıya kurban sunmasını zorunlu kılmamıştır. Ancak bu, Hristiyanların bu şartlar altında kurban sunup sunamayacaklarına karar vermelerini gerektiren bir ikilem yaratmıştır. Decius’un amacı, belirli bir Roma panteonunun üstünlüğünü vurgulamak değil, ibadet pratiğinde tutarlılığı sağlamaktır. Halkın başka ne yaptığı fark etmeksizin, en az bir kez, herkesin önünde ortak bir tanrılara tapınma eylemi gerçekleştirmesi bekleniyordu.⁹⁵

Decius yeni ibadet sistemiyle kendi konumunu güçlendirmeyi amaçlamıştır. Halkından aradığı tepkiyi Afrodisias halkına yazdığı mektupta açıkça belli etmiştir: “*beklediği gibi, şehrinizin adını taşıdığı tanrıça nedeniyle ve Romalılara olan ilişkiniz ve sadakatinizden ötürü, hâkimiyetimizin kurulmasından sevinç duyduunuz ve uygun dualar ve kurbanlar gerçekleştirdiniz.*” Afrodisias halkına gönderdiği bu mektuptan başka Selanik kentini üç imparatorluk festivali ile ödüllendirerek rakip kent Beroea’nın önüne geçmesini sağlamıştır.⁹⁶

⁹⁴ Tuğçe Ünver, Tuğçe Ünver, “İmparator Diocletianus’un Politik İradesi”, *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.7, S. 1, 2022. s. 60.

⁹⁵ David S. Potter, *The Roman Empire At Bay AD. 180-395*, Routledge, London 2004. s. 241-242.

⁹⁶ David S. Potter, *The Roman Empire At Bay AD. 180-395* s. 243-244.

Decius'un din politikası herkesi için geçerli olmasına rağmen tapınma konusunda kendi dinlerine daha çok bağımlı olduklarından en çok Yahudiler ile Hristiyanlar zarar görmüşlerdir. Tanrı'ya herhangi bir isim altında tapınmanın mümkün olmadığını düşündükleri için Hristiyan dindarlardan pek çok kişi resmi taleplere gönüllü şekilde uymuş yalnızca küçük bir kısım bu kurbanlardan kaçınmış veya aktif olarak reddetmiştir.

Ayrıca toplumsal baskılar da ibadetlere katılımı arttırmıştır. Çünkü katılmayan hemen herkes damgalanmış ve önemli yaptırımlara maruz kalmıştır. Yine de fermanın uygulanmasından sorumlu görevlilerden bazıları esnek davranarak bir miktar buhurun sunağa serpilmesini yeterli görmüştür. Bazı kimseler ise belli bir miktar para ödeyerek sunak vermeden "libelli" adlı sadakat belgesi almıştır.⁹⁷

Günümüze gelen 40'ten fazla libellus'tan (kurban belgesi) tüm Roma sakinlerinin tanrılara kurban sunmaları, kurban etlerini tatmaları ve daima kurban yapacaklarına yemin etmeleri istenmekteydi. Tanrılara Yemin edenlerin isimleri, adresleri, doğum tarihleri, soyları, evleri hatta kaşındaki bir yara izi gibi kişisel özellikleri ve dini sadakat bildirimleri de kaydedilmiştir. Decius aldığı kararlar ile Hristiyanlar'ı olumsuz etkilediğinden Kilise Tarihçileri tarafından doğrudan Hristiyanlar'ın düşmanı olarak görülmüştür. Decius'u eleştiren Hristiyan yazarlar, olayın nedenlerini Decius'un kendisine rakip gördüğü önceki İmparator Philippus'un Hristiyanlar'a iyi davranmasına ve onların Pagan tanrılar için yapılan ayinlerde yer almadıklarından, bazı yöneticilerin ekonomik, sosyal sıkıntıların sebebinin Hristiyanlar'a bağladıklarına dair fikir beyan etmişlerdir.⁹⁸

Decius'un Hristiyanlığı azaltmaya yönelik hamlesi, saltanatının son yılında görülen veba hastalığıyla başarısız olmuş ve ters etki yapmıştır. 251 yılında patlak veren yıkıcı bir salgın Roma İmparatorluğu'nu derinden sarstı, şehirler ve kırsal alanlar eşit derecede etkilendi. Muhtemelen kızamık olan bu salgın, bağışıklığı olmayan nüfusta büyük can kayıplarına yol açtı. Modern tarihçiler uzun süre bu salgınların Roma'nın çöküşündeki rolünü göz ardı etseler de aslında nüfustaki ani düşüş, imparatorluğun barbarları topraklara yerleştirme ve orduya alma gibi politikalarının temel nedeniydi. Bu kararlar ahlaki çöküşten değil, işgücü eksikliğinden kaynaklanıyordu. Salgınlar sırasında Hristiyanlık diğer inanç sistemlerine göre belirgin avantajlar sağladı: Pagan dinleri ve

⁹⁷ Kinzig, *age.*, s. 80.

⁹⁸ Recep Özman ve Ezgigül Doğan, *agm.*, s. 2272-2275.

felsefe bu felaketleri açıklamakta yetersiz kalırken, Hristiyanlık ölümü bir son olarak değil cennete geçiş olarak sunarak teselli verdi, ayrıca organize yardımlaşma ağları sayesinde daha fazla insanın hayatta kalmasını sağladı. Sosyal yapıların çözüldüğü bu kaotik dönemde, birçok pagan Hristiyan cemaatlerine katılarak hem manevi hem de pratik destek buldu. Böylece salgınlar, Hristiyanlığın hem teorik hem de pratik üstünlüklerini öne çıkararak yayılmasını hızlandırdı ve Roma'nın çöküş sürecinde yeni bir inancın yükselişine zemin hazırladı.⁹⁹

Decius'un 251 yılında Gotlarla yaptığı savaşta ölmesiyle Hristiyanlar'ı sıkıntıya sokan uygulamalar son bulmuştur. Süreç kısa sürede tamamlandığından Hristiyanlar'ın kayıpları sınırlı sayıda olmasına rağmen erken dönemde Hristiyan halkında önemli değişimlere sebep olmuştur¹⁰⁰ Nitekim imparatorluk fermanı gereği Pagan uygulamalarını yerine getirmek zorunda olan veya Hristiyanlık'tan vazgeçen ve tekrar Hristiyanlığ'a dönmek isteyen Hristiyanlar'ın (Lapsi) tekrar Kilise'ye alınmasını sakıncalı bulan din adamları ortaya çıkmıştır. Novatus, Lapsilerin Hristiyan olarak kabul edilmesine itiraz ettiğinden Tarsus ve Kapadokya'da Kilise toplantısı yapılmış toplantı sonucunda Lapsiler'in tövbeleri kabul edilmiştir. Kararı kabul etmeyen Novatis ise dinden atılmıştır.

Decius'un ölümünden sonra yeni imparator Valerianus başlarda Hristiyanlar ile yakınlık kurarak üzerlerindeki baskıyı azalttı. Dionysius bu yakınlığı "*Valerianus, Hristiyan oldukları açıkça söylenenlere bile, başlangıçta onları en samimi ve dostane şekilde karşılarken, insanlara karşı yumuşak huylu ve dost canlıydı; aslında bütün evi dindar insanlarla doluydu ve bir Tanrı kilisesiydi.*" cümleleri ile açıklamıştır.¹⁰¹ Fakat Hristiyanlığı seçen kişi sayısının artması ve Sasani ordularının ilerleyerek Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya hızla ilerlemesi sonucu çevresindeki paganlar, Hristiyanlar'ı günah keçisi ilan ederek imparatoru onlara karşı kışkırtmışlardır.¹⁰²

Süreç Hristiyanlar aleyhine işlerken aynı zamanda Afrika'da Kilise Babaları Decius zulmünde kurban sunan Hristiyanlar'ı affetmemiştir. Ancak Afrika'da vebanın

⁹⁹ Rodney Stark, *age.*, s. 76-82.

¹⁰⁰ William H.C. Frend, *The Rise of Christianity*, Fortress Press, Philadelphia 1984. s. 318-324.

¹⁰¹ Eusebius, *Kilise Tarihi*, s. 183-184.

¹⁰² William H. C. Frend, "*Martyrdom and Political Oppression*", *The Early Christian World*, Routledge, London 2000. s. 833.

ortaya çıkması ve Valerianus'un baskıyı artırmasıyla 252 baharında zayıf karakterli Hristiyanlar affedildi, ayrıca bazı kurnaz liderler, derin teolojik ilkeler ortaya koyan konularda Afrika kiliselerini bir bölünmeden kurtardı. 257 yazında, İmparatorlar Valerian ve Gallienus, eyalet valilerine bir emirname gönderdi. Emirnamede Hristiyanlar'ın toplanması yasaklanmış olup yasağı çiğneyenlerin idam edileceği yazılıydı. 258 yazında, ikinci bir İmparatorluk mektubu yayımlandı; konuyu genişletti ve çeşitli üst sınıflardaki Hristiyanlar için ölüm, sürgün ve zorla çalıştırma cezalarını yürürlüğe koydu. Valerianus'un Sasaniler tarafından esir alınmasıyla Hristiyanlar'a yönelik zulüm son bulduğu gibi yeni imparator Galianus, Hristiyanlığı Religio Licita kapsamında olduğuna dair ferman yayımlayarak Hristiyanlığın ilk kez Roma'da serbest bir din olmasını sağlamıştır.¹⁰³

2.1.1. Gallianus Barışı ve Hristiyanlar ile Pagan Yazarlar Arasında Mücadeleler

Galianus Fermanı'nın yayımlanması ile Hristiyanlık hiç olmadığı kadar yaygınlaşmış ve bunun sonucunda Kilise büyük bir güç elde etmiştir. Kilise elde ettiği güçle geleneksel Pagan kurumlara rakip olduğundan devrin Pagan yazarları, özellikle de Yeni-Platon filozofları tarafından sıklıkla eleştirilmiştir. Hristiyan bilginleri ise boş durmayarak karşı yazılar yazmıştır.

Gallianus'tan sonra Hristiyanlar'ın genişlemesinde imparatorların devleti düzenlemeye çalışırken onları boş bırakmasının etkisi büyüktü. Bu boşluktan yararlanan Kilise büyük bir nüfuz elde etti. Eusebius'un "*Evrenin Tanrısına karşı duyulan o dini bağlılığa karşı, bütün insanlar hem Yunanlılar hem de barbarlar, zulüm öncesinde öyle bir onur ve özgürlük gösterdiler ki, bu durumu uygun bir şekilde tarif etmek bizim gücümüzün ötesindedir. Ancak, hükümdarların halkımıza verdikleri iyilikler, bu durumun kanıtları olabilir; çünkü onlar, halkımıza yönetimi devretmeye cesaret ediyorlardı, onlara kurban kesmekle ilgili endişelerinden kurtulma imkânı veriyorlar, çünkü öğretiyeye duydukları büyük dostluktan ötürü*" cümlesi Hristiyanlar'ın Gallianus'un fermanıyla ne denli büyük bir güç elde ettiğini vurgulamaktadır.¹⁰⁴ Eusebius'un kurduğu cümle büyük

¹⁰³ Robin Lane Fox, *Pagans and Christians in the Mediterranean World from the Second Century AD to the Conversion of Costantine*, Penguin Books, London 1986. s. 511.

¹⁰⁴ William H.C. Friend, *Martyrdom And Persecution In The Early Church A Study Of A Conflict From The Maccabees To Donatus*, Alden Press, Oxford 1965. s. 445-446.

oranda haklılık payı içermektedir. Kilise liderlerinin, büyük Kilise merkezlerinde gerçek liderlik yapmaya başladıklarına dair önemli deliller mevcuttur. Antakya’da piskopos Paul, kıdemli bir yöneticilik faaliyetinde bulunarak kitleler toplamaya başlamış, Dioysius’un Gotlar tarafından esir alınan tutsakların fidyesi için elçilik heyetti göndermiş ve Laodikya Piskoposu Anatolius’un Galerius’un generalinin sivil halkın tahliyesi için müzakere kararı almasına yol açmıştır.¹⁰⁵ Hristiyanlar’ın güçlenmesinden endişe duyan Paganlar faaliyetlerini engellemek amacıyla onları kötüleyen yazılar yazmaya başlamışlardır.

Gallianus’un fermanından itibaren Hristiyanlar’a en fazla tepki Yeni-Platon filozoflarından gelmiştir. Yeni Platonculuk felsefi akımı İlk Çağ felsefesinin son ve büyük akımı olup üçüncü yüzyılın ortalarında Plotinus tarafından kurulmuştur. O; Pythagorasçılık, Aristoteles, Stoacılık, Hint ve İran dinî ve mistik düşüncelerini yeniden yorumlayarak yeni felsefi akımın dini tarafını da temellendirmiştir.¹⁰⁶ Ek olarak Plotinus Hristiyanlığın aksine tanrının niteliksiz, iradesiz ve bilgisiz olduğunu iddia etmiş ve evrende bulunan her şeyin Bir’den geldiğini belirtmiştir.¹⁰⁷

Yeni akımın filozofları ilk olarak Hz. İsa’nın kişiliğini eleştirmişlerdir. Hierocles Hz. İsa’nın büyücü olduğunu söylerken, diğer Yeni-Platoncu filozof Porphyry ise onun kendini insanlara tanrı olarak tanıtan bir sahtekâr olduğunu ifade etmiştir. Hristiyan yazarlar Yeni-Platoncu filozoflarına cevap vermeye başlayınca paganlar Hristiyan eserlerinin abartılı olduğunu ve gramerlerinin kötü olduğunu yazmışlardır. Son olarak İsa’nın ölümünü tanrı ölümü olarak gördüklerinden Hristiyanlığın boş bir inanç olduğu fikrine kapılmışlardır. Hatta Hierocles Hristiyanlığı bağnazlıkla suçlayarak İsa’ya inananları kolayca kanak kişiler oldukları iddia etmiştir.¹⁰⁸

Dönemin en etkili Hristiyan karşıtı filozofu Porphyry ortaya koyduğu fikirlerle, Hristiyanlar’ı ağır ithamlarla suçladığı yazılarla Paganlar arasında büyük beğeniler toplamıştır. O, İncil’i dikkatli bir şekilde yorumlayarak Hristiyanlar’a yönelik eleştirilerde bulunmuştur. Örneğin Matta’da geçen Hz. İsa ile zengin bir adamın

¹⁰⁵ W.H.C. Frend, *Martyrdom and Persecution In The Early Church*, 1965. s. 446-447.

¹⁰⁶ YÖK, *age.*, s. 189-191.

¹⁰⁷ Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi İÖ Helenistik Dönem Felsefesi: Epikuroşçular Stoacılar Septikler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, C. 5, İstanbul 2010. s. 179-180.

¹⁰⁸ Michael Bland Simmons, *Arnobios of Sicca Religious Conflict and Competition in the Age of Diocletian*, Clarendon Press, Oxford 1995. s. 22-25.

hikayesini¹⁰⁹, Hristiyanlar'ın kişi ne kadar iyi olursa olsun tanrı tarafından cezalandırılacağını inandığı şeklinde yorumlayarak onların yoksulluğu yani köleliği tercih ettiklerini vurgulamıştır.¹¹⁰ Hatta şarap ve ekmek ayinini çarpıtarak onları İsa'nın kanını içip etini yemekle suçlayarak yamyam olduklarını iddia etmiştir.¹¹¹ Hristiyanlar'ın sünnet geleneğini kölelikle bağdaştırarak köle olduklarına işaret etmiştir.¹¹² Yazıyla Hristiyanlar'a karşı uygulanacak cezalara meşrutiyet kazandırmayı amaçlayan Porphyry'nun söylemleri, Hristiyanlar'ın Diocletianus devrinde yazılan şehitlik hikayeleri ile karşılaştırıldığında yazılarının zulüm sürecindeki cezalara yansıdığını söylemek mümkündür. Nitekim Diocletianus Takibatı'nda Hristiyanlar'ın konunun köleliğe düşürülerek cezalandırılmaları Porphyry'nin etkisini göstermektedir.

Porphyry'nin MS 300 civarında kaleme aldığı *Contra Christianos* adlı eserinde soteriolojik üniversalizme (evrensel kurtuluş doktrini) ilişkin izlerin bulunup bulunmadığı, hem erken dönem Hristiyan-pagan anlamak açısından büyük önem taşımaktadır. Porphyry'nin *Philosophia ex Oraculis*'te yer alan “*bilgelik yalnızca Keldanilere nasip olmuştur; İbraniler ise kendi kendine var olan Tanrı'ya saf bir biçimde ibadet etmektedirler*”¹¹³ şeklindeki ifadesinden onun Yahudi-Hristiyan geleneğinin evrenselci iddialarını sorguladığını anlaşılmaktadır.

Porphyry'nin söylemlerine kayıtsız kalamayan Hristiyan yazarlar boş durmayarak Paganizm'i kötüleyen yazılar yazmaya başlamıştır. Önceki hayatında Pagan olan Arnobius Porphyry'nin söylemlerini kırmak için Paganizm'e yönelik eleştirileri dile getirmiştir. Arnobius MS 302-305 yılları arasında “*Adversus Nationes*”i kaleme aldığı ve bu eserde Porphyry ile takipçilerini “*Viri Novi (Yeni Adamlar)*” olarak nitelendirdiği görülmektedir. Arnobius'un bu tanımlaması, “*kendilerini aşırı ölçüde yücelten bu yeni adamlar, ruhların ölümsüz olduğunu, evrenin yöneticisine en yakın mertebede bulunduğunu iddia etmektedirler*” şeklindeki ifadesiyle akademik literatürde genellikle Porphyry'nin Neoplatonik çevresine atfedilmektedir.¹¹⁴

¹⁰⁹ Matt. 19.24.

¹¹⁰ Porphyry, *age.*, s. 44-45.

¹¹¹ Porphyry, *age.*, s. 49.

¹¹² Porphyry, *age.*, s. 59.

¹¹³ Michael Bland Simmons, *Universal Salvation In Late Antiquity Porphyry on Tyre and The Pagan-Christian Debate*, Oxford University Press, Oxford 2015. s. 55.

¹¹⁴ Michael Bland Simmons, *age.*, s. 52-58.

Başka bir eserinde Pagan tanrıların Hristiyanlar'a kin kusmasını doğadaki vahşi hayvanların hareketine benzetmiş¹¹⁵ eylemlerinin insanlarla aynı olduğunu örneklerle göstererek onların tanrı olamayacaklarını belirtmiştir.¹¹⁶ Roma'da yaşananların Hristiyanlar yüzünden gerçekleştiğine inanların tezini çürütmek amacıyla Roma tanrıların insanları zor durumda bıraktığını açıklamış ve bu sorunların kaynağı olarak gördüğü Roma tanrılarına inanmayı reddetmiştir.¹¹⁷ Roma'nın baş tanrısı Jüpiter'in annesi Ceres ile ilişkiye girmesini ahlaksızlık şeklinde betimleyerek geleneksel tanrıların zaaflarının zayıf olduğunu nitelendirmiş¹¹⁸, aynı özelliğe diğer tanrıların da sahip olduğunu yazmıştır.¹¹⁹

Arnobius'un kurbanla ilgili görüşleri Paganların elini zayıflatırken Hristiyanlığın daha fazla yayılmasını sağlamıştır. Çünkü Hristiyanlık Paganizmin tersine, sunduğu manevi ve ahlaki değerler, insanların yaşamlarında anlam arayışına cevap vermekteydi. Nitekim üçüncü yüzyılın başlarında bile, pagan geleneğinde tanrılara sunulan kanlı kurbanlara yönelik eleştiriler çoğalmaya başlamıştı. Örneğin, Philostratus gibi düşünürler, hayvan kurban etme uygulamasını tanrılara karşı bir hakaret olarak görüyor ve rahipleri bu geleneği terk etmeye çağırıyordu. Benzer şekilde, Porphyry gibi filozoflar da tanrılara sunulan kurbanların maddi değil, manevi olması gerektiğini savunuyordu. Ona göre, tanrılara adanacak en değerli kurban, tutkulardan arınmış saf bir zihin ve ruhtu. Kurbanlar sunulabilirdi, ancak bu, ölçülü bir şekilde ve büyük bir ciddiyetle yapılmalıydı; dikkatsizce ve aşırıya kaçan ritüellerden kaçınılmalıydı. Bu tür fikirler, gerçekte pagan dünyasında kanlı kurban uygulamalarına karşı giderek büyüyen bir hoşnutsuzluğun işaretleriydi. Hristiyanlar ise kurban kavramını paganlardan tamamen farklı bir şekilde yorumluyordu. Onlar için asıl kurban, Mesih'in kendisini insanlık için feda etmesiydi. Bu anlayış, Hristiyanlığın yayılmasını destekleyen önemli bir unsur haline geldi. Ayrıca, Hristiyanların ahlaki öğretileri ve toplumsal dayanışma anlayışı, özellikle zulüm dönemlerinde insanların dikkatini çekmeyi başardı.¹²⁰

¹¹⁵ Arnobius, *age.*, s. 15.

¹¹⁶ Arbobius, *age.*, s. 211.

¹¹⁷ Arbobius, *age.*, s. 169-170.

¹¹⁸ Arbobius, *age.*, s. 242.

¹¹⁹ Arbobius, *age.*, s. 221-224.

¹²⁰ W. H. C. Frend, "Prelude to the Great Persecution The Propaganda War", *Journal of Ecclesiastical History*, Vol. 38, S. 1, 1987. s. 16-17.

Arnobius'un öğrencisi Lactantius geleneksel pagan inançlarının temellerini irdeleyerek karşı eleştirilerde bulunmuştur. Örneğin Epikür'ü diğer Paganlardan oluşan Pisagorcular, Stoacılık, Sbylline Kehanetleri'nden ayrı olarak dünyanın yaratılmasında tanrının etkisinden söz etmediğine vurgu yaparak¹²¹ Pagan düşünürleri arasındaki fikir ayrılıklarından yararlanmaya çalışmıştır. Bunun yanı sıra Yeni Platoncu filozofların İncil'e, İsa'ya yönelik eleştirilerini alarak aynı şekilde karşılık vermiştir. Pythagoras'ın hiçbir insanın yapamadığı önceki hayatı hatırlamasını komik bulduğunu aslında onun ruhların bedenlerle ölmesinden korktuğunu iddia ederek böyle bir düşünceye sahip olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca Hristiyanlık inancına göre ruhun ölümsüz olduğunu ve bunu anlayan Stoacılar'ı tanrıyı yanlış anlayarak intihar suçunu gerçekleştirdikleri için Cato'yu örnek göstererek eleştirmiştir.¹²² Lactantius'un yanında Eusebius'da Porphyry'nin tezlerini çürütmek için yazılar yazmıştır.¹²³

Yazdıkları yazılarda birbirlerini temelden çürütmeye çalışan Paganlar ile Hristiyanlar arasındaki mücadele sadece edebiyat alanında sınırlı kalmamış ayrıca siyasi ve ekonomik rekabete de dönüşmüştür. Üçüncü yüzyıl kriziyle beraber bozulan ekonomi yapı sonucu Pagan kültürler çökmeye başladığından toplumda büyük yer tutan Pagan kültürler zor duruma düşerken Kilise'ler aksi şekilde yaygınlaşarak güç kazanmıştır. Özellikle göçler sonucu terk edilen yerlerdeki imparatorluk kültürlerinin boş kalması Roma imparatorları'nın gücünü zaafa uğratmaya başlamıştır.¹²⁴ Bu durum Gallianus Barışı'ndan sonra tekrardan Roma yönetimi ile Hristiyan cemaati arasındaki ilişkilerin bozulmasına yol açmıştır.

İmparatorluk Kültünün zayıflamaya başladığı bir süreçte Hristiyanlık özellikle kentlerde yoğunlaşmış, kırsal kesimlerde ise süreç daha yavaş ilerlemiştir. Bu durumun temel nedeni, Hristiyanlığın başlangıçta büyük ölçüde kentsel bir hareket olarak ortaya çıkması ve örgütlü yapısını öncelikle şehirlerde kurmasıdır. Kaynaklar, misyonerlik faaliyetlerinin tipik olarak kent merkezlerinden çevreye doğru yayıldığını göstermektedir.

¹²¹ Lactantius, *Divine Institutes*, s. 139-145.

¹²² Lactantius, *Divine Institutes*, s. 202-204.

¹²³ Mark Edwards, "Porphyry and The Christians", *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, 50/98, 2007, s.125, 126.

¹²⁴ S.R.F. Price, *Ritüel ve İktidar Küçük Asya'dan Roma İmparatorluk Kültü*, (çev. Taylan Esin), İnce Kitapevi, Ankara 2004 s. 121-123.

Ancak Roma İmparatorluğu'nun nüfusunun büyük çoğunluğu kırsal kesimlerde yaşadığı için, Hristiyanlaşma süreci kırsal alanlarda kentlere kıyasla çok daha yavaş ilerlemiştir. Bu farklılaşma bölgelere göre değişiklik göstermekle birlikte, genel bir eğilim olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Suriye'de, Antioch gibi büyük kentlerde Hristiyan nüfus 4. yüzyıl sonlarında önemli bir çoğunluğa ulaşmışken, kırsal kesimlerde durum oldukça farklıydı. Köylüler geleneksel tanrılarına dua etmeye devam ediyor, büyük pagan tapınakları ziyaretçi akınına uğruyor ve bazı kasabalar tamamen pagan kültürünü koruyordu. Benzer bir tablo Mısır'da da görülmekteydi. Alexandria'da yoğun dini çatışmalar yaşanırken, kırsal bölgelerde hem Hristiyan manastırları hem de pagan tapınakları yan yana varlığını sürdürüyordu. Batı eyaletlerinde durum daha da çarpıcıydı. Sardinya adası çok geç tarihlere kadar neredeyse tamamen pagan kalmıştı. Galya ve İspanya'nın kentleşmiş bölgeleri dışında kalan geniş kırsal alanlarında pagan inançlar hâkimiyetini korudu. Kuzey İtalya'nın en büyük kenti olan Milan'da bile nüfusun önemli bir bölümü pagan kalmaya devam ediyordu. Britanya'da ise arkeolojik bulgular, 4. yüzyıl sonlarında bile pagan tapınaklarının aktif olarak kullanıldığını, buna karşılık Hristiyan kiliselerinin sayıca az ve etkisinin sınırlı olduğunu göstermektedir. Kırsal alanlarda paganizmin bu derece direnç göstermesinin çeşitli nedenleri vardı. Birincisi, kırsal topluluklar geleneklerine ve atalarının inançlarına daha sıkı bağlıydılar. İkincisi, imparatorluk yönetiminin ve Hristiyan kilisesinin etkisi kentlerde yoğunlaşırken, kırsal bölgelerde bu kontrol mekanizmaları daha zayıf kalıyordu. Üçüncüsü, kırsal kesimlerde okuryazarlık oranının düşük olması ve sözlü geleneğin güçlü olması, Hristiyan öğretilerinin yayılmasını zorlaştırıyordu. Bu durumun bir diğer önemli göstergesi, kaynakların doğasıydı. Antik yazarlar genellikle kentli ve eğitilmiş kesimden geldikleri için, eserlerinde kırsal yaşam ve inançlar hakkında çok az bilgi veriyorlardı. Hristiyan yazarlar ise doğal olarak kendi cemaatlerinin başarılarına odaklanıyor, pagan çoğunluğun varlığını ya görmezden geliyor ya da küçümsüyorlardı. Bu nedenle kırsal paganizmin gerçek yaygınlığını anlamak için daha çok arkeolojik buluntulara ve dolaylı kanıtlara başvurmak gerekmektedir. Sonuç olarak, 4. yüzyıl sonlarında bile Roma İmparatorluğu'nun büyük bölümünde kırsal nüfusun önemli bir kısmı pagan inançlarını sürdürüyordu. Hristiyanlığın kırsal alanlarda tam anlamıyla yerleşmesi için daha uzun bir süre gerekecekti. Bu süreç, ancak Orta Çağ'ın erken dönemlerinde, sistematik misyonerlik faaliyetleri ve feodal yapıların oluşumuyla birlikte tamamlanacaktı.¹²⁵

¹²⁵ Ramsay MacMullen, *Christianizing the Roman Empire : (A.D. 100-400)*, Yale University Press, Yale 1984. s. 74-85. Ayrıca Paganizm kelimesinin kökeni kırsal bölge anlamına gelen Pagus olup Hristiyanlar

Bu olaylara eş zamanlı olarak Mani adlı bir Peygamber ortaya çıkmış; Hristiyanlık, Budizm, Yahudilik, Gizem Dinleri ve Zerdüştlüğü yorumlayarak İran'da Maniheizm adlı yeni bir din yaratmıştır. Maniheizm hem İran'da hem de Roma topraklarında kısa sürede büyük taraftar bularak Ön Asya'da yaygınlaşmıştır.¹²⁶ Aynı süreçte Roma İmparator'u Aurelianus dağılan Roma Devleti'ni tekrar birleştirerek Üçüncü Yüzyıl Krizi'ne son vermiş ve Güneş tanrısı Sol İnvictus'u baştanrı ilan etmiştir. 274'te Aurelianus'un öldürülmesi ile Roma'da yine bozulmalar yaşanmıştır. 284'te başa geçen Diocletianus yaptığı düzenlemeler ile karışıklığa sonlandırmıştır. Hristiyanlar ise bu süreçte güçlenmeye devam etmiştir. Nitekim Diocletianus'un sarayında önemli mevkilerde Hristiyanlar yer alacak ve sarayın karşısına büyük bir Kilise inşa edecek kadar güçlenmişlerdir. Hristiyanlar'ın güçlenmesi ileri ki yıllarda Diocletianus'un dikkatini çekerek Hristiyanlar'ın onunla karşı karşıya kalmalarına neden olacaktır.

2.2. Diocletianus Reformları

Diocletianus ilk yıllarında iç ve dış sorunlarla baş başa kalmıştır. Tahta geçtikten bir yıl sonra Galya, İspanya, İngiltere gibi bölgelere egemen olan Carinus ile mücadele etmiş ve onu Morova'da yenerek Roma'nın tek egemeni olmuştur.¹²⁷ Rakibini bertaraf eden Diocletianus taht kavgalarını engellemek ve imparatorluğun farklı sınırlarından gelen saldırıları önlemek amacıyla principatus sistemine son vermiş, imparatorun mutlak egemen olduğu Dominatus adlı sistemi yerleştirmiştir. Tek bir adamın tüm sorunların tamamını çözmesinin mümkün olmadığını bildiğinden 285 yılında dostu Maximianus'u önce Ceaser ardından Augustus olarak atayarak devleti ikiye ayırmıştır. Ancak 287 yılında Carausius'un kendisini İngiltere'de imparator ilan etmesi üzerine ikili yönetimi yetersiz bulan Diocletianus Tetrarşi adında dörtlü yönetime geçmiştir. Yeni karara göre Doğu'nun Augustus'u olan Diocletianus, yardımcısı olarak Galerius'u Caesar unvanıyla seçerken Batı'da ise Augustus Maximianus, Constantius Chlorus'u Caesar olarak atamıştır. Bu reformların ardında yatan temel gerekçeler, imparatorluğun idari yapısındaki dönüşümde saklıdır. Nitekim birinci ve ikinci yüzyıllarda Roma, bir şehirler topluluğuydu. Akdeniz çevresindeki büyük kentler (Roma, İskenderiye, Antakya)

bu terimi kırsal yerlerde geleneksel inançlarını devam ettiren, Hristiyan olmayan kişiler için kullanmıştır. Bkz. Owen Davies, *Paganism: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2011. s. 1-2.

¹²⁶ David Potter, *Prophets and Emperors Human and Divine Authority from Augustus to Theodosius*, Harvard University Press, Massachusetts 1994. s. 208.

¹²⁷ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi (M.S. 193-.385)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, C. II, İstanbul 1979. s. 210.

kültürel ve idari yaşamın merkezleri iken, yönetim oldukça dolaylı ve hafifti. İmparatorluk, elitlerle kurulan iş birliği sayesinde ayakta duruyordu. Yerel aristokratlar, vergilerin toplanması ve kamu düzeni karşılığında geniş özerklik elde etmişti. Ancak bu sistem, Üçüncü yüzyılda yaşanan askerî ve ekonomik krizler karşısında yetersiz kalmıştır.

Diocletianus reformlarıyla birlikte imparatorluk yönetimi eyalet sayısı artırarak merkezî gücün taşraya nüfuzu kolaylaştırmış ve eyaletleri doğrudan merkeze bağlamıştır. Şehir elitleri, ayrıcalıklarını yitirerek saraydan gelen onura bağımlı hâle geldiler. Artık şehirler yerel özerklik merkezleri değil, imparatorluk düzeninin taşra uzantılarıydı. Bu dönüşüm, sadece büyük merkezlerde değil, köylerde bile hissedildi: vergi sistemine dair fermanlar ve dilekçeler gibi belgeler taşradaki sıradan çiftçilerin evlerinde dahi bulunuyordu. Sonuç olarak, Üçüncü Yüzyıl Krizi Roma İmparatorluğu'nu şehir merkezli bir yapıdan, merkezîleşmiş bir devlete dönüştürdü. Elitlerin rolü yeniden tanımlandı, taşra daha fazla gözetim altına alındı ve imparatorluk, ideolojik olarak “*şehirlerin ortaklığı*” değil, “*imparatorun hükmettiği birliğin parçası*” olarak yeniden tasarlandı.¹²⁸

Önceki imparatorlardan farklı bir rejim inşa eden Diocletianus, reformu dini temele dayandırmıştır. Aurelianus'un aksine geleneksel Roma tanrıların seçerek, kendisi Jüpiter adını alırken takım arkadaşı Maximianus Herkül ismini almıştır. Yine aynı şekilde Ceaserler'den Galerius'u Mars, Chlorus'u Sol İnvictus veya Apollo ile özdeşleştirmiştir.¹²⁹ Böylelikle meşrutiyetlerini sıradan bir aileye, orduya değil de ilahi bir soya dayandırdığı gibi dini bağlılığı tekrar dışa döndürmeye, kamusal hayatın ritüellerine ve yükümlülüklerine, Ebedi Devlet'in kültürüne yönlendirmiştir. Kendisi ve Maximianus, tapınaklar kurarak, adak yazıtları yaparak, kurbanlar sunarak ve tüm geleneksel dindarlıkları gözlemleyerek gösterişli bir örnek oluşturarak bozulan imparatorluk kültürünü diriltmeye çalışmıştır. Yönetimin yanında orduyu da ihya eden imparator, küçük bir saray muhafızları birliği, Scutarii'yi kurdu ve yeni seçkin Illyrian lejyonları, Jovians ve Herculians'ı yetiştirdi. Bunlar, iki ilahi evle bağlantıları sayesinde özel üstünlük ve öncelik işaretleriyle kutsanmış alan birlikler kurarak reformlarını geleneksel anlayış ile tamamlamıştır.¹³⁰

¹²⁸ Peter Brown, *The Rise of Western Christendom Triumph and Diversity, A.D. 200-1000*, Wiley-Blackwell, Oxford 2013, s. 54-58.

¹²⁹ Timothy D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, Harvard University Press, Massachusetts 1981. s. 11-12.

¹³⁰ Stephen Williams, *age*. s. 59.

Diocletianus'un Pagan diniyle bütünleşmiş reformları, ilk uygulandıkları dönemde toplumsal bir hareketliliğe neden olmamış, ancak zamanla Paganların baskılarının artmasıyla, daha önce Gallianus döneminde tesis edilen dini hoşgörü ortamı bozulmaya başlamıştır. Diocletianus döneminde Roma İmparatorluğu, Sasani İmparatorluğu ile savaşlar, iç isyanlar ve Germen kavimlerinin göçleri gibi birçok sorunla uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu koşullar altında, özellikle Maniheiztler ve Hristiyanlar hem dini hem de siyasi nedenlerden büyük zarar göreceklerdi.

Diocletianus'un başa geçtiği yıllarda meydana gelen birbirlerini etkileyen farklı olaylar Hristiyan zulmünün başlamasına neden olacaktı. Günümüz tarihçileri zulmü başlatan temel olayın hangisinin olduğunu tartışmaktadır. Geoffrey de Croix, "*Why Were The Early Christians Persecuted?*" adlı makalesinde, Hristiyanların yalnızca "Hristiyan" kimlikleri yüzünden cezalandırıldığını ve bu durumun "gönüllü şehitlik" olarak görülebileceğini öne sürmektedir. Ona göre, temel mesele Hristiyanların katı hoşgörüsüzlüğüydü. Hristiyanlar, yalnızca kendi Tanrılarına taparak Roma dini kimliğiyle çatışmaya girmişlerdi. Roma tanrıları adına kurban kesmeyi bile reddetmeleri, Roma'nın dini düzenini (pax deorum) sarsmış ve bu nedenle Romalıların zulme yöneldiklerini iddia etmektedir.¹³¹

P.S. Davies zulmün, Hristiyanlığın barış dönemlerindeki hızlı yayılışının bir sonucu olduğunu öne sürerek Hristiyan nüfusunun artması ve bazı Hristiyanların imparatorluk içinde önemli makamlara yükselmesinin yöneticileri endişelendiğinden bahsetmiştir. Davies, Tetrark Maximinus'un bir fermanında, Hristiyan dönüşümlerinin tehlikeli olarak nitelendirildiğini hatırlatarak zulmün asıl nedeninin Hristiyan hoşgörüsüzlüğü değil, inancın hızlı yayılması olduğunu belirtmiştir.¹³²

Diocletianus'un Hristiyanlara yönelik zulüm politikaları, yalnızca teolojik nedenlere dayalı basit bir dini tahammülsüzlük olarak değil, Roma İmparatorluğu'nun ideolojik bütünlüğünü koruma amacıyla şekillenmiş sistematik bir devlet politikası olarak değerlendirilmelidir. Bu politikaların temelinde, halkın ortak bir dini ve kültürel yapı etrafında birleşmesi gerektiğine dair güçlü bir inanç yatmaktadır. Wendy Mayer,

¹³¹ Geoffrey de Croix, "Why Were The Early Christians Persecuted?", *Oxford University Press On Behalf of the Past and Present Society*, No.26, 1963, s. 18-19.

¹³² P.S. Davies, "The Origin and Purpose of the Persecution of AD-303", *Journal of Theological Studies*, 40/1, 1989 s. 92-94.

Diocletianus'un baskılarının yalnızca dini değil, aynı zamanda siyasi meşruiyeti ve devletin sürekliliğini sağlamak için uygulandığını belirtir. Ona göre, imparatorluk birliği, ancak tüm halkın ortak bir inanç sistemine bağlanmasıyla sürdürülebilirdi. Hristiyanlar, bu ortak yapıya entegre olmayı reddettiklerinde sistematik dışlama ve baskıya maruz kalmışlardır.

Humphries, “*Fiyatlar Fermanı*”nın ahlak, dindarlık ve devletin iyiliği arasında doğrudan bir bağ kurduğunu vurgular. Bu bağlamda, Hristiyanların geleneksel dini yapıya tehdit oluşturdukları ve bu nedenle Tetrarşi tarafından hedef alındıkları savunarak olayları imparatorluk ideolojisinin bir sonucu olarak değerlendirir.¹³³ Diğer bazı araştırmacılar ise dönemde artan Hristiyan karşıtı felsefi metinlerin de zulmü körüklediğini savunur. Elizabeth Depalma Digeser, dönemin liderlerinin dini düzenlemeleri toplum kimliğinin temel unsuru olarak gördüğünü belirtirken¹³⁴, Jeremy M. Schott, Neoplatonist filozof Porphyrios'un Hristiyanları dışlanması gereken bir grup olarak tanımladığını ve bu tür söylemlerin şiddeti teşvik ettiğini ileri sürmektedir.¹³⁵ Genel olarak, pagan ve Hristiyan kimlik politikalarının zamanla çatışmalara yol açtığı görüşü öne çıkmaktadır. Kısacası Paganizmi kötüleyen bir dinin çıkması ve hızla yayılması, Pagan yazarların tepkisi, imparatorluğun çöküşe girmesi ve Diocletianus'un geleneksel Roma inancını diriltmeye çalışması sonucu Roma yönetiminin Hristiyanlar ile karşılaşması kaçınılmaz olmuştur. Bunun doğal sonucu olarak Diocletianus Hristiyanlar'a yönelik baskıyı arttırarak Büyük Takibat isimli dönemi başlatacağı, fakat öncesinde Hristiyanlık gibi geniş kitlelerce kabul edilen Maniheizm dinini seçenler ile orduda görev alan Hristiyanlar'a baskı kurmuştur.

2.3. Hristiyanlar'ın Ordudan Tasfiyesi

Eusebius, Büyük Takibat için ferman yayınlanmadan önce Hristiyanların ordudan atıldığını anlatmaktadır. Bu olayla ilgili önemli bilgiler veren bir diğer yazar ise Lactanius'tur. Lactanius'a göre, İmparator Diocletianus ve Galerius, Sasanilere karşı

¹³³ Mark Humphries, “The Mind of the Persecutors: By the Gracious Favour of the Gods” *In The Great Persecution: The Proceedings of the Fifth International Patristic Conference*, Four Courts Press, Dublin 2009. s. 21-25.

¹³⁴ Elizabeth Depalma Digeser, *The Making of a Christian Empire: Lactantius and Rome*, Cornell University Press, New York 2000. s. 69-70

¹³⁵ Jeremy M. Schott, “Porphyry on Christians and Others: “Barbarian Wisdom”, Identity Politics, and Anti-Christian Polemics on the Eve of the Great Persecution.” *Journal of Eastern Christian Studies*, Vol. 133, 2005. s. 290-314.

yapılan savaşlarla ilgili görüşmek üzere Doğu'da bir araya gelmiştir. Bu görüşme sırasında, Diocletianus savaşın nasıl sonuçlanacağına dair bilgi edinmek amacıyla kurbanlar kestirip hayvanların ciğerlerini Apollon Tapınağı'nda incelemiştir.¹³⁶ Ancak sığırlar kurban edildikten sonra karaciğerlerine bakıldığı sırada bazı imparatorluk görevlileri ritüellere uymayarak 'Lactantius'un "ölümsüz işaret" dediği şeyi alına yapıştırmışlardır. Yaptıkları eylemle ritüelleri karıştırarak kehaneti haber veren demonların kaçmalarına neden olmuşlardır. Kehanetin ulaşması için ritüeller birkaç kez tekrar edilse de başarısız olunmuştur. Bunun üzerine Başkahin kurbanların "bir cevap vermediğini," çünkü "törelere kutsal olmayan kişilerin katıldığını" (profani homines interessent) söyledi. Başkahinin cümlelerinden itibaren Hristiyanlar ordudan tasfiye edilmeye başlanmıştır.¹³⁷

Eusebius ve Lactantius'un verdiği bilgilere göre, Diocletianus'un askerlere kurban kesmeye zorlaması ve bu emre uymayanların ordudan atılması Hristiyan olan askerleri sivil hayatla askerlik mesleği arasında bir seçim yapmaya zorlamıştır. Eusebius bu tasfiyelerin Galerius'un, İmparator Diocletianus'u etkilemesi sonucu gerçekleştiğini iddia etse de Diocletianus'un yönetici sınıftaki Hristiyanlar'ı da atmıştır. Ayrıca O, kurban kesmeyen askerleri tasfiye ederken kan dökülmemesi için çaba sarf etmiş yine de askerlerin bazıları disiplin davalarında ağır cezalardan dolayı hayatını kaybetmişlerdir.¹³⁸

Stephen Williams ise "*Diocletian and the Roman Recovery*" adlı eserinde Diocletianus döneminde Hristiyan askerlerin askeri disiplin uyumuyla ilgili sorunları olduğuna dem vurmuştur. Nitekim 296'da Afrika'nın Tebessa kentinde geçen, Hristiyan bir asker olan Maximilian'ın hikayesinde bu meseleye yer verilmiştir. Hikâye'ye göre Maximilian yeni askere alınma sistemi altında babasının etkisiyle acemi er olarak orduya girmesine rağmen askeri yemin etmediği için idam edilmiştir.¹³⁹

Maximilian hikayesinin yanında Yüzbaşı Marcellus'un şehitlik hikayesi ordu tasfiyelerin nasıl gerçekleştiğini anlatan en iyi örneklerden birisidir. Hikâye'de Hristiyan

¹³⁶ Efrumiye Ertekin, "Roma Devleti'nin Hristiyanlığı Ortadan Kaldırmaya Yönelik Son Hamlesi: Büyük Takibat 303-311", *Seleucia*, S. 1, 2011, s. 96.

¹³⁷ Elizabeth Depalma Digeser, An Oracle of Apollo at Daphne and the Great Persecution, *The University of Chicago Press*, 99/1, 2004. s. 73-75.

¹³⁸ Paul Keresztes, From the Great Persecution on the Peace of Galerius, *Vigilae Christianae*, 37/4, 1983. s. 379- 399.

¹³⁹ Stephen Williams, *Diocletian and the Roman Recovery*, Routledge, New York 2000 s. 170.

bir subay olan Marcellus'un Doğu'nun İmparatoru Diocletianus ile Batı'nın İmparatoru Maximianus'un tahtta geçişinin yıldönümü töreni için 298'de Tingis'de düzenlenen halk festivali sırasında silahları bırakarak İmparatora ve odun ve taştan olan tanrılara hizmet etmeyeceğini bağırarak söylediği anlatılmaktadır. Marcellus bu cümleleri söyledikten sonra tutuklanmış ardından Praetor Muhafız komutanı Aurelius Agricola tarafından sorguya çekilmiştir. Sorgu esnasında suçunu itiraf ettiği için başı kesilerek katledildi.¹⁴⁰

Tasfiye kararının 297 yılında alındığını iddia eden Woods, olayın yaşanma gerekçesini 297'de Galerius'un Sasaniler'e karşı ağır bir yenilgi alması üzerine Hristiyanlar'ı günah keçisi olarak görmesine bağlamış ve Hristiyan nüfusunun orduda az sayıda olduğunu iddia ederek böyle bir tasfiyenin Roma ordusunu etkilemediğini belirtmiştir.¹⁴¹ Burgess ise David Woods'un verdiği tarihin yanlış olduğunu söyleyerek başka bir argüman ortaya atmıştır. Argümanında Woods'un olayın geçtiği 297 tarihini verirken Eusebius'un Galerius'un Persler üzerindeki zaferini anlattığı paragraftan yararlandığını ancak tarihin Eusebius tarafından değil de sonradan Jerome tarafından eklendiğini açıklayarak Woods'u yalanlamıştır. Bununla birlikte Burgess Lactantius'un eserinden yola çıkarak olayın takibat döneminden üç sene önce gerçekleştiğini varsayarak tasfiyelerin Diocletianus'un 16. senesine denk gelen 300 yılında gerçekleştiğine işaret etmiştir.¹⁴²

Davies, tasfiyelerde Galerius'un ön plana çıkmasına rağmen olayın başlangıcında onun etkili olmadığını belirtmiştir. Diocletianus'un Hristiyanları ordudan atma gerekçelerine değinmiştir. Doğu Bölgesi'ndeki Pagan-Hristiyan mücadelesinin, Mısır İsyanları ve Sasani Savaşları'nın etkisiyle önemli hale geldiğini belirterek tasfiyelerin ana sebebinin bu iki olay olduğunu yazmıştır. Ayrıca, 299 yılında Pers Savaşı'nın kazanılması ve Mısır isyanının bastırılması nedeniyle, ordudaki asker sayısının azaltılması ihtiyacının da Hristiyanların ordudan çıkarılmasına zemin hazırladığını savunmuştur. Fakat Galerius, Pers galibiyetinden dönerken 299'da Antakya'da Mısır isyanını bastıran Diocletianus'la buluşmuş ve ardından Antakya'da ilk olarak Galerius'un birliğindeki Hristiyanların

¹⁴⁰ Stephen Williams, *age.*, 2000. s. 170-172.

¹⁴¹ David Woods, "Two Notes On The Great Persecution", *The Journal of Theological Studies*, 63/1, 1992 s. 128-131.

¹⁴² R.W. Burgess, "The Date Of The Persecution Of Christians in the Army", *The Journal of Theological Studies*, 47/1, 1996. s. 157-158.

atıldığını vurgulayarak ihalenin Galerius'un üzerinde kaldığını anlatmıştır.¹⁴³ Bununla birlikte Diocletianus'un Perslerle barış anlaşması yaptıktan sonra, Mısır İsyanı devam ettiği sırada Hristiyanların Perslerin tarafını tutabileceğın endişelendiği için de 299 yılından itibaren tasfiyeleri başlatmış olabileceğini ifade etmektedir.¹⁴⁴ Öte yandan David Woods "*Veturius' and the Beginning of the Diocletianic Persecution*" adlı makalesinde, Eusebius'un eserinde geçen "*Veterius*" kelimesinin 4. yüzyılın başlarında Filistin'de askeri bir garnizonla ilişkilendirildiği, ancak Eusebius'un kelimeyi yanlış telaffuz ettiği belirtilmiştir. Woods ayrıca, dördüncü yüzyılın başlangıcında Arap eyaleti komutanı ve Filistin eyaleti komutanlığı garnizonlarıyla ilgilenen Notitia Dignitatum'daki bilgilere dayanarak askeri tasfiyelerin ilk olarak Filistin'de uygulandığını savunmaktadır.¹⁴⁵ Eutropius'a göre, kurnaz ve yaptığı her işi önceden planlayan imparator¹⁴⁶ 299 yılında Mısır'daki isyanla ve Perslerle yapılan savaşla uğraşmıştır. 301 yılında ise ekonomik sıkıntıları gidermek amacıyla sıkıntıları Narh Kararnamesi'ni yayımlamıştır.¹⁴⁷ Bu olaylara bakarak, Hristiyanların ordudan 299'un sonlarında ya da 300'ün başlarında çıkarıldığı söylenebilir. Ordudan Hristiyanlar'ın tasfiye edilmesiyle olası bir kovuşturmada Hristiyanlar'ı örgütleyecek komuta kademesi silindiğinden Hristiyanlar'ın tamamını hedef alan cezaların konulması kolaylaşmıştır.

2.4. Büyük Takibat Dönemi

Lactantius'un anlatımına göre Diocletianus'un Alt-İmparatoru Galerius'un annesi Romula Pagan tanrılara ibadet ettiği sırada Hristiyanlar dalga geçtiği için onlardan nefret etmiştir ve oğluna Diocletianus'un Hristiyanlığı tamamen yok etmesi için baskı yapmıştır. Annesi gibi Hristiyanlar'dan nefret eden Galerius İmparator'a Hristiyanlar'ın tamamının kovuşturmaya uğraması için baskı kurmuş fakat Diocletianus büyük bir kan dökülmesinin önüne geçmek için onların saraydan ve ordudan atılmasını yeterli bulmuştur. Ancak yargıçlar, askerler ve Hristiyanlar'a karşı olumsuz yazılar yazan Bithynia eyaleti valisi (praeses) Sossianus Hierocles'de Diocletianus'u bu yönde karar alması için kışkırtmaktaydı. Paganların kurdukları baskı nihayetinde sonuç vermiş ve

¹⁴³ P. S. Davies, agm., s. 90-92.

¹⁴⁴ P.S. Davies, agm., s. 93.

¹⁴⁵ David Woods, "Veturius' and the Beginning of the Diocletianic Persecution", *Mnemosyne*, 54/5, 2001, s. 589.

¹⁴⁶ Eutropius, *Roma Tarihinin Özeti*, çev. (Çiğdem Menzilioğlu) Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007. s. 247.

¹⁴⁷ Ionuț Alexandru Tudorie, "The Great Persecution Of Diocletian and Its Consequences", *Libreria Editrice Vaticana*, Say. 37, 2014. s. 113-114

Didyma'daki (bugünkü Didim, Batı Türkiye) Apollon Tapınağı'ndan gelen kehanet ile kavuşturma başlamıştır. Kehanete göre Hristiyanlar'ın inançsızlığı yüzünden tanrılar kızdığında İran ile yapılacak savaşın sonucunu söylememiştir.¹⁴⁸ Bu olay üzerine ilk olarak 23 Şubat 303 sabahında, sınır işaretlerinin tanrısı Terminus'u onurlandıran imparatorluk çapındaki kutlamalar sırasında Nikomedia'daki büyük kilise yağmalandı ve ardından yıkıldı.

Kilise'nin yıkıldığı sabah Roma sınırları içindeki tüm Kiliselerin yıkılmasını ve Hristiyanlığı anlatan eserlerin tamamının yakılmasını emreden ferman yayımlandı. Aynı fermenda Decius döneminde olduğu gibi Hristiyanlar'ın toplantı yapması yasaklanmıştır. Üst sınıfta yer alan kişilerin Hristiyan olduklarını itiraf etmesi halinde makamlarını kaybedecekler, işkencelere maruz kalacaklardı ve inançlarından vazgeçemedikleri takdirde köle olarak kabul edileceklerdi.¹⁴⁹

Ağır cezalar içeren ferman yayımlandıktan sonra Hristiyanlar'ı öfkelenmiştir Nitekim maddeleri boyalı şekilde tahta bir pano üzerine yazıldıktan sonra kentin merkezine konulduktan sonra Hristiyan bir fanatik olan Euthius tarafından parçalanmıştı. Ardından Euthius “*Bunlar da Gotların ve Sarmatların zaferi*” şeklinde bağırarak imparator ağır bir hakerette bulunmuştu. Yaptığı hareketten sonra tutuklanan ve işkenceyle öldürülen Euthius Büyük Takibat'ın ilk Hristiyan şehidi sayılmıştır.¹⁵⁰

Yapılanları yetersiz bulan Galerius Diocletianus'u ikinci fermanı çıkartması için ikna etmeye çalışmış ve Nikomedia'da imparatorluk sarayında yangın çıkarttıktan sonra suçu Hristiyanlar'ın üzerine yüklemiştir. Hristiyanlar'a karşı öfkesi artan Diocletian, eşi ve kızı dahil olmak üzere sarayda görev alan hizmetçilerin tamamından suçsuz olduklarını kanıtlamaları için kurban kesmelerini emretti. Emri yerine getirmeyen Hristiyanlar'ın derilerine yaralar açılıp sirke ve tuz bastırıldı. İşkence sürecinde Dorotheus and Gorgonius gibi önemli Hristiyanlar katledildi.¹⁵¹ Ardından Militene (Malatya), ve Suriye'de isyanlar çıkınca Hristiyan din adamları tutuklandı. Hapishanelerde yer kalmadığından sıradan suçlular serbest bırakıldı.¹⁵² Lakin koğuşlarda

¹⁴⁸ Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*, s. 17, 25.

¹⁴⁹ Arthur James Mason, *The Persecution of Diocletian A Historical Essay*, George Bell and Sons, London 1876. s. 101-103.

¹⁵⁰ Efrumiye Ertekin, *agm.*, s. 101.

¹⁵¹ Arthur James Mason, *age.*, s. 119-123.

¹⁵² Efrumiye Ertekin, *agm.*, s. 101-102.

yer kalmadığından 303'te genel affın ilan edildiği üçüncü ferman çıkarıldı. Fermana göre kurban kesen piskoposlar serbest kalacaktı. Kurban kesme görevini yerine getirmeyen piskoposlar işkence altında zorla kurban kestirilmeye zorlandığından birçoğu ölmüştür. Üçüncü ferman hakkında yorum yapan Keresztes, genel affın üçüncü fermanından farklı bir belge olduğunu ve genel afftan sadece suçluların yararlandığını iddia etmiştir.¹⁵³ İlaveten Galerius'un Nikomedia sarayını yaktıktan itibaren Hristiyanlar'ın suçlanması Neron'un zulmünü başlatan olaya oldukça benzerdir.

Üçüncü fermanından ardından Diocletianus ile Maximianus'un son yıllarına gelindiğinde Roma'da yaşam süren herkesten tanrılara kurban kesmesini ve sıvı sunumu yapmasını emreden dördüncü ferman yürürlüğe girdi.¹⁵⁴ Ferman ilk önce 304 yılında Galerius'un egemen olduğu yerlerde uygulanırken en son 305 tarihinde Diocletianus'un hükmettiği yerlerde uygulanmıştır.¹⁵⁵

Yayımlanan her bir ferman İmparatorluğun genelinde aynı anda yürürlüğe girmediği gibi bazıları belli bölgelerde uygulamaya konulmamıştır. Örnek verecek olursak dördüncü fermanın doğu eyaletlerinde icra edilmediğine dair önemli deliller vardır. Doğu'da Zulümden sonra günahkârların durumunu görüşmek için toplanan konseyler, sadece putlara kurban sunma ve kurban etini yeme suçlarıyla ilgilenirken, Afrika'da ise sadece Kutsal Kitapların teslim meselesi için görüşmüşlerdir. Bununla beraber 305 Mart ayında Circa'da Silvanus'un piskopos olarak görevlendirilmesinde etkili olan piskoposların açıklamaları ve Kartacalı Mensurius'a veya Donatus'a ait olan ve çeşitli Traditor kategorilerini ayrıntılı şekilde düzenleyen bir sened mektubunda da Tradito dışında kurban sunma ile ilgili cezalar bulunmamaktadır.¹⁵⁶ Croix konuya ilişkin yaptığı yorumda Numidia eyaletine bağlı Antik Macomades'te (Günümüzde Ksar el-Ahmar) bulunan bir yazıttan yola çıkarak bölgede sadece birinci fermanın hayata geçirildiğini, dördüncü fermanın tatbik edilmediğini dile getirmiştir.¹⁵⁷ Croix'in yazıttan çıkardığı yorumdan hareketle Takibat için aslında tek bir fermanın konulduğunu, diğer fermanların

¹⁵³ Paul Keresztes, *age.*, s. 383.

¹⁵⁴ Candida Moss, *The Myth of Persecution How Early Christians Invented A Story Of Martyrdom*, HarperOne, New York 2013, s. 158.

¹⁵⁵ Norman H. Baynes, "Two Notes on the Great Persecution", *The Classical Quarterly*, 18/3, 1924, s. 189.

¹⁵⁶ William H. C. Frend, "A Note on the Great Persecution in the West", *Studies in Church History*, Vol. 2, 1965. s. 141-143.

¹⁵⁷ Geoffrey de Croix, "Aspects of the "Great" Persecution", *The Harvard Theological Review*, 47/2, 1954. s. 88-92.

ise takibat sırasında oluşan durumlara göre birinci fermana bağlı çıkarılan belgeler olduğu fakat Eusebius'un ile Lactantius'u bunların ayrı bir ferman olarak ele aldıkları düşünülebilir.

Dokuzuncu yüzyıldan kalma Procopius'un Passios'u takibatın nasıl başladığı, ilk fermanın nasıl yayımlandığına dair diğer hagiografik kayıtlardan oldukça değişik bilgiler vermektedir. Passion'da geçen mektupta bulunan bilgiye göre Diocletianus Hristiyanlar'ı hem devlete ihanet hem de dindarlığa karşılık gelen suçları işlediklerini iddia ederek Senato'ya sunmuş böylelikle sorumluluğu Senato ile paylaşmayı amaçlamıştır. Ayrıca Maximian'ın Tuscia'daki Augustalis'e (büyük olasılıkla Tuscia bölgesinin Corrector'una) gönderdiği bu mektup, Diocletianus'un talimatlarının uygulanmasına yönelik bir tedbir olarak değerlendirilmektedir. Bu belge, Maximian fermanıyla çelişmektedir; dolayısıyla, bu son belge farklı bir evrak olarak görülmekte ve muhtemelen 304 yılında çıkarılan dördüncü ferman olarak kabul edilmektedir. Belgeyi değerlendiren Giglio mahkemedeki verilen emirleri yerine getirmeyen Hristiyanlar'ın cezalandırıldığını, geleneksel tanrıları kabul edenlerin ise affedildiğini ve tek seferlik belli bir miktar para çekmelerine izin verildiği sonucunu çıkartmıştır. Bu miktar, Pars Orientis (Doğu) ve Pars Occidentis (Batı) için ayrı ayrı 5.000 gümüş parça olarak belirlenmiş ve bu para imparatorluk hazinesine (Fiscus veya patrimonium principis) ait olan iki Augusti'nin olmuştur.¹⁵⁸

Diocletianus'un süreçte tek sorumlu gözükmek amacıyla işe Senato'yu katması ve ilk fermanın Senato kararıyla çıkması Hristiyanlar'ın Diocletianus'u Galerius'un kışkırttığı şeklindeki anlatımının yanlış olduğunu, tam tersi Diocletianus'un ortak bir karar çıkartma gayesinde olduğunu doğrulamaktadır. Yine en küçük emri bile yerine getiren Hristiyanlar'ın Roma hukukunda en ağır cezalardan ikisi olan dine hakaret ve vatana ihanet suçlarının affedilmesi fermanın yayımlanmasında temel etmenin Diocletianus'un koyu bir Hristiyan düşmanlığından ziyade Hristiyanlığın güçlenerek yönetimini zayıflatma endişesi olduğu gözlemlenmektedir. Bununla birlikte, fermanlarda Hristiyanların zorla dinden çıkarılmasına yönelik kararların bulunması, kutsal eserlerine el konulması ve ibadethanelerinin yıkılması gibi uygulamalar, Diocletianus döneminde

¹⁵⁸ Marco Cecini and Diego Serra, "Diocletian, Maxentius and the Legal Status of Christianity In Imperial Constitutions On Religious Freedom (303-313 AD): A Review According To The Latets Findings", *Antrocom Journal of Anthropology*, Vol. 20, S. 1, 2024, s. 8-11.

Roma'da Hristiyanların hafızadan silinmeye çalışıldığını (Damnatio Memoriae) göstermektedir.¹⁵⁹

Ferman yayımlandıktan sonra Hristiyanlar Roma sınırları içinde benzeri görülmemiş eziyetlerle karşı karşıya kalmışlardır. Dönemin Hristiyan din adamları tarafından yazılan hagiografi eserlerinde Hristiyanlar'ın acıları anlatılmaktadır. Piskopos Felix'in Passion'unda anlatılan hikâyeye göre 5 Haziran 303 tarihinde Afrika Prokonsularis eyaletinin Tibiuca şehrinde (bugünkü Henchir-Zouitina, Tunus) ilan edildikten sonra Piskopos Felix şehrin en yüksek hükümet yetkilisi olan Magnilianus'un önüne çıkarılmıştır. Magnilianus kendisinden elindeki kutsal metinleri istemiş fakat o vermemekte ısrar edince bu sefer Prokonsül Anullianus tarafından yargılanmıştır. Anullianus Felix'e dinden dönmesi için işkenceler yaparak sürekli sorduğu sorular ile onu dinden çıkartmaya çalışmış yine de dinden dönmemekte ısrar edince 15 Temmuz'da ölümünü karar verdi.¹⁶⁰ Bu süreçte Annulus gibi valiler kutsal eserlerin teslimini yeterli bulduklarından pek çok Hristiyan kendilerini kurtarmak için eserleri vermiştir.¹⁶¹ Kartaca piskoposu Mensurius, elindeki heretik eserleri teslim ederken bazı kişiler ise tıpla ilgili kitapları teslim etmiştir.¹⁶² Bazı Kiliseler ise sapkın gördükleri mezheplerin eserlerini teslim etmekle yetinmişlerdir.¹⁶³ Numidia Eyaleti'nin Milevis şehrinde yer alan Hristiyanlar'a ait bir mezar taşında "*11 Haziran'da, bu yere, kutsal şehitlerin kanı konuldu. Bu şehitler, Milevis şehrinde, Vali Florus döneminde, "tütsü sunma günlerinde" acı çektiler.*"¹⁶⁴ ifadesinden kentte Pagan tanrılara ve imparatora tütsü sunmadığı için katledilen Hristiyanlar'ın kanlarının saygıyla anmak için diğer Hristiyanlarca saklandıkları ortaya çıkmaktadır.

Kilise eşyalarının teslimi sırasında bazı rahiplerin eşyaları saklandığına dair önemli deliller mevcuttur. Nitekim Büyük Takibatı döneminde Cezayir'in Kirta şehrinde Kilise gibi kullanılmış olan bir evde, eşyaların listelendiği bir belge ele geçmiştir. Belgede 82 tane kadın tuniği, 16 tane erkek tuniği, 13 tane bir çift erkek botu, 13 çift kadın botu,

¹⁵⁹ Turhan Kaçar, "Roma İmparatorluğu, Hristiyanlar ve Milano Fermanı'nın 1700. Yılı", *Toplumsal Tarih*, 230, 2013, s. 47-48.

¹⁶⁰ Herbert Musurillo, *The Acts Of The Christian*, Clarendon Press, Oxford 1972. s. 106-136.

¹⁶¹ Bu tür kişiler "Traditor (Hain)" ismiyle anılmıştır.

¹⁶² Ramazan Turgut, "Donatizm" *T.C. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2011. s. 18.

¹⁶³ Turhan Kaçar, *Geç Antik Çağ'da Hristiyanlık Doğu'da İsa Doktrini'nin Siyasi ve Entelektüel Tarihi*. s. 35,36.

¹⁶⁴ Orazio Marucchi, *Christian Epigraphy*, Cambridge University Press, Edinburg 1912. s. 321

47 tane kadın ayakkabısı gibi eşyaların yanı sıra bronz, altın gibi çıkarılan litürjik eşyalar, Kilise eşyalarının başarılı şekilde saklandığını gösteren önemli kalıntılardır.¹⁶⁵ Ayrıca Dördüncü yüzyıla tarihlenen parçalanmış bir papirüs belgesi, bir Hristiyan cemaat kütüphanesine ait metin listesini içermektedir. Listede Hermas'ın Çobanı, Origenes'in eserlerinden bazıları (örneğin Yuhanna İncili üzerine yorumu) ve dört İncil'i içeren bir "Büyük Kitap" gibi başlıklar yer almakta olup metinlerin parşömen üzerine yazıldığı "derma" notu düşülmüştür. Bu ayrıntı, erken Hristiyan çevrelerinde kodeks biçiminin yaygınlaştığını ve farklı yazı malzemelerinin bir arada kullanıldığını göstermektedir. Kataloğun bir cemaat, manastır ya da özel kişiye ait olup olmadığı belirsizdir; fakat içerikteki metinlerin çoğunluğunun kutsal yazılar ve yorumlardan oluşması, bunların litürjik bağlamda cemaat kullanımına yönelik olduğunu düşündürmektedir.

Cirta ve Selanik'teki Hristiyan toplantı evlerinde kitapların sandıklar ve dolaplarda muhafaza edildiğine dair bulgular, erken Hristiyan kütüphanelerinin antik dönemin özel ev kütüphanelerine benzediğini göstermektedir. Arkeolojik açıdan, ilk dönem Hristiyan ibadet mekânlarında kütüphane olarak tanımlanabilecek özel alanlara dair doğrudan bir bulguya rastlanmamıştır. Bu sebeple kitapların, özel odalar yerine taşınabilir sandıklarda veya dolaplarda saklandığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber cemaatlerin ibadet amacıyla dönüştürdüğü (domus ecclesiae) yapılarında da kütüphane alanlarının varlığına ilişkin mimari delillere de ulaşılmıştır. Buluntular, erken dönem Hristiyan topluluklarının kutsal metinleri önemli gördüklerini ve bu metinleri korumaya yönelik çeşitli fiziksel çözümler geliştirdiklerini ortaya koymaktadır.¹⁶⁶

Mısır'ın Thebai kentinde Hristiyan erkekler derileri kancalara geçirilerek işkence görürken kadınların ayakları yukarıda kalacak biçimde ağaca çıplak asılarak aşağılanmışlardır. Ayrıca Eusebius Thebai'de İskenderiye kentinin yönetiminde görevli yargıçların, Philorionius ile Phileas'a yalvararak dinden döndükleri taktirde burada işkence gören sıradan Hristiyanlar'ın zulmüne son vereceğini belirtmiş ancak yargıçların bile yalvarmasına rağmen dinlerini terk etmeyerek ölümü göze aldıklarına dair önemli bilgi vermektedir¹⁶⁷. Eusebius'un anlattığı bu olaydan ilk olarak, yargıçların Philorionius ile Phileas'a dinden döndükleri taktirde sıradan Hristiyanlar'a yapılan zulmün son

¹⁶⁵ Rodolfo Lanciani, *Pagan and Christian Rome*, Mifflin Company, Cambridge 1893. s. 30-33.

¹⁶⁶ Harry Y. Gamble, *Books and Readers in the Early Church A History of Early Christian Texts*, Yale University Press, New Haven 1995. s. 148-151.

¹⁶⁷ Eusebius, *Kilise Tarihi*, s. 216-217.

bulacağından bahsetmesinden, işkenceyi uygulayan pagan yöneticilerin, bazı katı Hristiyan olan önemli kişileri inandıkları yoldan vazgeçiremediği zaman sıradan halka baskı yaparak onları psikolojik yönden etkileyerek dinden çıkarmaya çalıştıklarını göstermektedir. Bunun yanında hükümleri uygulayan pagan yöneticiler sıradan halk üzerinde yapılan baskıların son bulması için iki ismin din değiştirmeleri için yalvarmaları bazı paganların gönülden istemeyerek kanunlar gereği hükümleri uyguladığını akla getirmektedir.

Mısır'da yaşanan gelişmelere Oxyrhynchus papirüslerinde yer verilmiştir. Oxyrhynchus şehrinde Hristiyan nüfusu yoğun olduğundan şehirde pek çok şehit verilmiştir. Heron ve Actius adlı iki kişi şehrin valisi Cultianus'a pek çok kişinin Hristiyan olduğu bilgisini vermiştir. Şikayetçiler, valiye gönderdikleri mektupta Oxyrhynchus şehrinde yaşayanların imparatorluk buyruğuna karşı gelip tanrıların dinine karşı günah işlediklerini, mahkemenin otoritesini küçümsediklerini ve kendisinin verdiği emirlerine uymadıklarını söylemişlerdir. Vali bu sözleri işittikten sonra emre itaat etmeyen kişilerin zincirlenerek mahkemeye çıkarılmasını emretti. Hristiyan Vali Cultianus ile yüzleştiklerinde vali onların dinsiz dine inanan, Sezar'ın emrine karşı gelen kişiler olduklarını söylemiştir. Vali'ye tepki gösteren Hristiyanlar ise kendisinin insanlar tarafından yapılmış putlara inanarak tanrıya ihanet ettiğini haykırmışlardır. Hristiyanlar'ın cevabına öfkelenen vali kurban sunmadıkları takdirde işkence ile öldürüleceklerini ifade etmiştir.¹⁶⁸

Roma kentinin şehitlerinden Aziz Sebastian'a ait bir anlatı, yargılama sürecinde dinlerinden vazgeçme ya da pagan tanrılara kurban sunma konusunda tereddüt yaşayan Hristiyanların durumunu özetlemektedir. Hem Maximianus hem de Diocletianus tarafından sevilen Sebastian, imparatorluk muhafızlarının ilk kohortunun¹⁶⁹ komutanlığına kadar yükselmiş ve takibat sürecinde Hristiyanların çektiği acıları hafifletmeye çalışmıştır. İmparatorların verdiği emirlere sadık olsa da inançlarından ötürü idama mahkûm edilmiş ve hapsedilmiş Marcus ve Marcellianus adındaki iki Hristiyan kardeşi Hristiyanlık'tan vazgeçmemesi için teşvik etmiştir. Hikâye'ye göre Marcus ve Marcellianus'a Hristiyanlığı bırakmaları için otuz günlük süre tanınmış ve 16 Pagan mahkumla beraber tutuklu kalmışlardı. Aileleri, onları dinden dönmeleri için

¹⁶⁸ Lincoln H. Blumell and Thomas A. Wayment, "Christian Oxyrhynchus Texts, Documents, and Sources", Baylor University Press, Texas 2015. s. 618-623.

¹⁶⁹ Roma'da askeri birlik.

gözyaşlarıyla ikna etmeye çalışırken, gençler kararsız kaldı. Bunu duyan Sebastian, tanınmış bir kişi olması sayesinde hapisaneyeye kolayca girdi. Zindanda ışığın vurduğu bir noktaya çıkarak etkileyici bir konuşma yaptı ve gençlerle birlikte pek çok kişinin inançlarında sebat etmeleri için yüreklendirince öldürüldü.¹⁷⁰ Sebastia'nın askerlikte önemli bir mevkiye olması, Diocletianus'un emirlerini yerine getiren Hristiyanlar'ı askerlikten atmadığına da işaret etmektedir.

Gerona rahibi Narcissus'un yaşadıkları, Hristiyan din adamlarının daha önceki dönemlerde olduğu gibi Büyük Takibat sürecinde de dinlerini insanlara ulaştırdıklarını göstermektedir. Narcissus görevinden alınıp malları atıldıktan sonra diakonu Felix ile Augsburg'a gitmiş ve bilmeden fahişe bir kadın olan Afra'nın evine yerleşmişler ve Afra iki adamın davranışlarından etkilenerek Hristiyan olmaya karar vermiştir.¹⁷¹

Phrygia'da sadece Hristiyanlar'ın yaşadığı bir kasabada, halk puta tapmayacaklarını belirterek valinin emrini yerine getirmeyince askerler tarafından kuşatılmışlardır. Kuşatma esnasında İtalya kökenli bir asi aileden gelen, emekli bir komutan olan ve hazineden sorumlu olan Adauctus isimli bir Hristiyan herkesten önce askerlere karşı geldi. Ondan etkilenen Hristiyanlar da askerlerle mücadele etti. Hristiyan erkeklerin mücadelesine rağmen pagan askerler kente girmiş esir aldıkları kadın ve çocukların tamamını yakmışlardır.¹⁷² Anlatılan hikâyeye Hristiyanlar'ın takibat sürecinde önderleriyle birlikte hareket isyan çıkardıklarını göstermektedir. Galatia Eyaleti'nin merkezi Ancyra'da yaşamış olan Theodotus'un hikayesi de oldukça ilginçtir. Hikaye'ye göre fermanlar yürürlüğe girdikten sonra Hristiyanlar mağara, nehir, orman gibi yerlere kaçıp yabani otlar yiyerek hayatta kalmaya çalışmışlardı. Hatta St. Theodotus yaşadığı mağarayı bir okul haline çevirip öğrencilere din dersi verip ibadetlerini yerine getirdiğinden mağara hem sığınılacak yer hem de dini bir mabet olmuştur. Mağara'da ekmek ve şarabın yasak olmasına aldırmadan ayini yerine getirmiştir. Fakat Theodotus şehit bakireleri gömerken tutuklanmış ve Vali Theotecnus tarafından sorgulanmıştır. Vali, Theodotus'a Apollon Rahipliğini teklif etmesine rağmen dininden vazgeçmediği için ortadan kaldırılmıştır.¹⁷³ Dördüncü yüzyılda Sebaste'de (Günümüzde Sivas) geçen Kırk Şehidi olayı, tarihsel gerçekler ve dini anlatıların iç içe geçtiği önemli bir hadisedir.

¹⁷⁰ Sabine Baring Gould, *The Lives of the Saints*, Vol. 1, John C. Nimmo, London 1897. s. 300-304.

¹⁷¹ Sabine Baring Gould, *The Lives of the Saints*, Vol. 3, John C. Nimmo, London 1897. s. 313.

¹⁷² Eusebius, *Kilise Tarihi*, s. 219.

¹⁷³ Eugene Grimm, *Victories Of The Martyrs or Ives Of The Most Celebrated Martyrs Of The Church*, Benziger Brothers, New York 1888. s. 92-97.

Geleneğe göre Kapadokyalı kırk asker, pagan ayinlerine katılmayı reddederek buzlu bir göle atılmış ve şehit olmuştur. Kaynaklarda olayı gerçekleştirenin Licinius olduğu yazsa da tarihsel kayıtlar bu olayın Diocletianus zulmü döneminde (MS 303) ve Vali Agricola'nın emriyle gerçekleştiğini göstermektedir. Orijinal kaynaklardaki çelişkiler dikkat çekicidir: Yunanca Passio XL Martyrum temel hikâyeyi anlatırken, Nyssalı Gregorius'un XII Fulminata Lejyonu bağlantısı tarihsel açıdan şüphelidir. Kırk Şehidin Vasiyeti belgesinde yer alan üç şehidin (Meletius, Aetius, Eutychius) kişisel mesajları, aslında şehit sayısının üç olabileceğini ve sonradan kırka çıkarıldığını düşündürmektedir. Şehitlerin kalıntıları büyük bir mücadeleye konu olmuş, farklı kiliseler tarafından paylaşılarak Anadolu ve İtalya'ya kadar yayılmıştır. Bu olay, hem erken Hristiyan şehitlik kültürünün önemini, hem de Roma sınırındaki dini-askeri gerilimi yansıtan önemli bir tarihsel vesikadır.¹⁷⁴

Türkiye'nin Doğu'da uç bölgelerinde yaşanan olaylar Athenogenes'in şehitliğinde geçmektedir. Anysius tarafından yazılan 1990'da Pierre Maraval tarafından yayımlanan hikâyeye göre Athenogenes, Pedachthoe (günümüzde Güneykaya) köyünde yaşayan bir piskopos olup Ariston ve Severianus adlı iki genç Hristiyan'ın, imparatorları küçük düşürücü ifadeler yazmak ve putperest tapınakları ateşe vermekle suçlandığı sırada kendisinin piskopos olduğunu ifade ederek sorumluluğu üzerine almış ve gençlerle beraber işkence görerek ölmüştür. Metinde sorgulamalar ayrıntılı, ciddi ve dönemin mahkeme diliyle sunulduğu gibi yargıçların tehditleri, sanıkların savunmaları, işkence emirleri ve cezalandırma kararları net bir şekilde aktarılır. Bu da metne, sıradan bir aziz anlatısından çok, tarihsel belge niteliği kazandırmaktadır.¹⁷⁵ Dağlık Kilikya bölgesinde yaşanan benzer olaylar Kilikya bölgesinin kuzeydoğusunda yer alan Pontus Eyaleti'nde de görülmüştür.¹⁷⁶

Roma İmparatorluğunda doğrudan Hristiyanlar'ı hedef alan kanunlar yer almadığından¹⁷⁷ cezaların uygulanmasında büyük farklılıklar mevcuttur. Şehitlik Hikayeleri'nden valilerin tutumları, Hristiyanlar'ın soruşturmalarda davranış şekilleri ve kişilerin fiziksel özelliklerinin dikkate alındığını söylemek mümkündür. Nitekim

¹⁷⁴ Stephen Mitchell, "Hagiography and the Great Persecution in Sebastea and Armenia Minor", *Early Christianity in Asia Minor and Cyprus*, Brill, Boston 2019. s. 54-62.

¹⁷⁵ Stephen Mitchell, "Hagiography and the Great Persecution in Sebastea and Armenia Minor", s. 62-68

¹⁷⁶ Stephanos Efthymiadis, "Collections of Miracles (Fifth-Fifteenth Centuries)", *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography*, Ashgate, Vol. 2, Surrey 2014. s. 125.

¹⁷⁷ Timothy D. Barnes, "Legislation Against The Christians", *The Journal of Roman Studies*, 58/1, 1968. s. 50.

Kendilerini Hz. İsa ve Tanrıya adayan Agape, Irene ve Chione adlı üç kadın Maximianus'un yönettiği şehirlerden biri olan Thessalonica'da (Selanik) başlayan takibat yüzünden ailesi ve mallarını bırakarak dağa kaçıp dağda ibadetlerini yerine getirmeye devam etmişlerdir. Ancak yakalanıp mahkemeye başka bir kadın olan Eutychia adlı hamile kadınla Prefect Dulcitus tarafından sorguya çekilmişlerdir. Irene, Chione ve Agape canlı canlı yakılırken Eutychia hamile kaldığından hapis cezası alması¹⁷⁸ bu süreçte hamile olan Hristiyan kadınlara hafif cezalar verildiğine işaret etmektedir.

İnancı sebebiyle Pannonia Valisi Probus'un huzuruna çıkarılan Sirmium episkoposu Irenaeus'un yargılanma süreci, diğer eyaletlerdeki benzer davalarda olduğu gibi soru-cevap esasına dayalı olarak ilerlemiştir. Vali Probus, Roma devletinin geleneksel dini kurallarına uyması için Irenaeus'a çok tanrılı dine uygun şekilde kurban sunmasını emretmiş; buna karşılık Irenaeus, yalnızca tek Tanrı'ya ibadet ettiğini ve şeytanlara kurban sunamayacağını ifade etmiştir. Probus, imparatorların emirlerine itaati telkin etse de Irenaeus Tanrısını inkâr etmeyeceğini, bunun yerine işkenceye razı olduğunu belirtmiştir. İşkence altındayken bile, valinin kurban sunma çağrısına imanını zaten bir kurban olarak sunduğunu ifade ederek karşılık vermiştir. Çevrede toplanan halk, özellikle kadınlar ve çocuklar, onu inancından vazgeçmesi için ikna etmeye çalışmış, ancak Irenaeus bu çağrılara sessiz kalarak, Hristiyan kutsal metinlerinde yer alan "Beni inkâr edeni ben de inkâr ederim" sözünü aklına getirmiştir. Vali, onu çocukları hatırına ikna etmeye çalışsa da Irenaeus onların da Tanrı'ya inandığını ve Tanrı'nın onları koruyacağını söyleyerek direnmiştir. Probus'un nihayet kendisine hüküm vereceğini belirtmesi üzerine ise Irenaeus bu kararı minnetle karşıladığını dile getirmiştir. Sonunda 6 Nisan günü başı kılıçla kesilerek idam edilmiş ve cesedi nehre atılmıştır.¹⁷⁹

Şehitlik Hikayeleri'nde anlatılan cezalar daha çok Diocletianus, Galerius ve Maximianus eyaletlerinde gerçekleşmiştir. Batı'da Constantius'un yönettiği topraklarda ise zulümler diğer üç imparatora nazaran daha ılımlıydı. Zira Constantius Chlorus diğer üç imparator gibi işkence ve ölüm cezaları uygulamamış sadece Kiliseleri tahrip etmekle yetinmiş¹⁸⁰ ve 306 yılında Augustus unvanını aldıktan sonra da Britanya, Gallia ve Hispanya'daki kendi otoritesi altındaki Hristiyanlar'a ibadet özgürlüğü tanıyarak

¹⁷⁸ Herbert Musurillo, *age.*, 1972. s. 280-293.

¹⁷⁹ Herbert Musurillo, *age.*, 1972. s. 294-301.

¹⁸⁰ Timothy D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, s. 23.

Kilise'ye mallarını iade etmiştir.¹⁸¹ Chlorus'un, diğer üç imparatorun farklı bir tutum sergilemesinin temel nedeni, yönetimi altındaki bölgelerde Hristiyanlığın diğer bölgelere kıyasla daha az yayılmış olmasıdır.

Büyük Takibat sırasında Şehitlik hikayelerinin büyük bir bölümü Gönüllü Şehitlere ayrılmaktadır. Afrika'da Kartaca Piskoposu Mensurius'un kayıtlarına göre, bazı Hristiyanlar kutsal metinleri sakladıklarını gönüllü olarak itiraf ederek kendilerini tehlikeye atmışlardır. 303'te Nikomedia'da isimsiz bir şehit Diocletius'un ilk fermanını yırttığı için yakılarak idam edilmiştir. Aynı dönemde İspanya'nın Mérida kentinde (MS 303-304) 12 yaşındaki Eulalia adlı çocuk ailesinin sakladığı kırsal bölgeden kaçarak şehre dönerek valiyi putperestlikle suçlamış, putları devirmiş ve buğday tanelerini çiğnemiştir. Kapadokya'nın Kayseri kentinde ise Gordius'un stadyumda gönüllü itirafta bulunduğu ve Aziz Basil tarafından övgüyle anıldığı kayıtlara geçmiştir. Mısır'da İskenderiye Piskoposu Petrus'un mektupları, bu dönemde çok sayıda gönüllü şehit olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle MS 305-306 yıllarında asker Philoromus'un duruşmada gönüllü olarak itirafta bulunması ve idam edilmesi dikkat çekici bir örnektir. Thebais'te “bir günde” mahkeme önüne atlayıp “*Ben Hristiyanım!*” diyen çok sayıda kişi idam edilmiştir. Eusebius'un Filistin Şehitleri eserinde kayıtlı 91 şehitten 14'ünün doğrudan gönüllü, 17'sinin ise yarı-gönüllü olduğu tespit edilmiştir. Bunlar arasında Alpheus ve Romanus'un putperestlik yapan Hristiyanları açıkça kınamaları, Apphianus ve Aedesius'un valinin kurban törenine saldırımları öne çıkan örneklerdir. Özellikle Timolaus, Dionysius, Romulus, Paeis ve iki Alexander adlı altı gencin arenada vahşi hayvanlara atılacakları duyumunu alınca kendilerini valiye teslim etmeleri ve idam edilmeleri dikkat çekicidir. Valentina'nın işkence gören bir kadını protesto ederken pagan sunağını devirmesi ve yakılarak idam edilmesi de kayda değer bir vakadır.¹⁸²

Croix, gönüllü şehitleri üç ana kategoriye ayırmaktadır. Birinci kategoride açıkça şehit olmayı isteyenler, ikinci kategoride zulüm dönemlerinde kendiliğinden Hristiyan olduklarını itiraf edenler, üçüncü kategori ise putları yıkmak veya yetkililere saldırmak gibi kasıtlı eylemlerle tutuklanmayı provokasyona dönüştürenler oluşturmaktadır. Ayrıca yazar “*yarı-gönüllüler*” adını verdiği bir ara kategori

¹⁸¹ Michael Lapidge, *The Roman Martyrs Introduction*, Oxford Early Christian Studies, Oxford 2018. s. 10-11.

¹⁸² Geoffrey de Croix, “Christian Persecution, Martyrdom and Orthodoxy” Oxford University Press, Oxford 2016. s. 174-185.

oluşturmuştur. Bu kategorinin birinci grubunda askerlik hizmetini reddetmek gibi Kilise'nin genel uygulamalarını aşan katı tutum sergileyenler yer alırken İkinci grup doğrudan şehitlik talep etmemekle birlikte dikkat çekici davranışlarda bulunanlardan oluşmaktadır. Üçüncü grupta ise tutuklandıktan sonra kasıtlı olarak olayı yöneten yöneticileri kızıştırmak amacıyla tavır sergileyen Hristiyanlar yer alır. Bunların dışında “*dini intihar*” olarak adlandırdığı, genellikle tecavüz korkusuyla işlenen intihar vakaları da mevcuttur.¹⁸³

Yaşanan süreçte Hristiyanlar kendilerini korumak amacıyla farklı yollar denemiştir. Mısır'dan gelen papirüs belgeleri zulüm esnasında Hristiyanlar'ın kendilerini nasıl koruduğuna dair önemli bilgiler vermektedir. Papirüs belgelerinde yazan bilgilere göre Kilise'nin pagan yetkilere rüşvet vererek kırımdan kurtulmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Başka bir mektupta ise Hristiyan bir adam eşine sıklıkla imparatorlara kurban kesmek için seyahat ettiği yazmıştır.¹⁸⁴ Başka bir belgede ise Orta Mısır'ın bir köyünde yaşayan İncil okuyucusu Ammonius adlı bir adamın üç yüksek yetkilili devlet görevlisiyle Kilise'nin elinde sadece biraz bronz eşyalardan başka elinde hiçbir şey bulunmadığını belirten bir rapor gönderdiği bilgisi yer almaktadır. Ancak araştırmacıların elinde bulunan listelerde Kilise'nin sahip olduğu malların çok daha fazla olması devlet görevleriyle anlaşılan Ammonius'un malları gizlediğine işaret etmektedir. Mahkemede Ammonius'u sorgulayan Serenus ise Ammonius'un ikinci harfleri bilmediğini kaydetmiştir. Fakat Ammonius'un yaşadığı yerde öğrencilerin Koptik yazısını öğrenmeden önce Grekçe öğrenmelerinin zorunlu olması Ammonius'un kendini cahil bir insanmış gibi göstererek gizlendiği görülebilir. Bunun yanında Hristiyanlar birbirlerine şifreli mektuplar göndererek birbirleriyle gizlice bağlantı kurmuşlardır. Ayrıca Copres adlı bir Hristiyan ise mahkemede kurban kesmemiş onun yerine pagan olduğu düşünülen başkasına kurban kestirmiştir.¹⁸⁵ Gnostik hareketin en önemli ismi Basilides takipçilerine putlara sunulmuş etleri yemelerine ve zulüm zamanlarında dinlerini inkâr etmelerine izin vermiştir.¹⁸⁶ Yahudiler de Gnostikler gibi süreç sırasında zarar görmemişlerdi çünkü

¹⁸³ Geoffrey de Ste. Croix, *age.*, 153-155.

¹⁸⁴ Annemarie Lujendijk, “Papyri from the Great Persecution: Roman and Christian Perspectives”, *Journal of Early Christian Studies*, 16/3, 2008. s. 343.

¹⁸⁵ Annemarie Lujendijk, *agm.*, s. 344-361.

¹⁸⁶ Geoffrey de Croix, *age.*, 2006. s. 29.

dinleri Diocletianus döneminde yasal kabul edildiğinden kendilerine serbestlik tanınmıştır.¹⁸⁷

Hristiyan yazarlar 303 yılında başlayan Büyük Takibat'ın nedenini Galerius'un Diocletianus'u kışkırtmasına bağlamışlardır. Ancak İlk Tetrarşi döneminde koyduğu yasalar incelendiğinde İmparator'un aslında Roma geleneklerine oldukça bağlı olduğu söylenebilir. Nitekim 295'te Şam'da çıkarılan ensest yasağı Fermanı ile 301'de yayımlanan Narh Kararnamesi'nde Tetrarşi sitemine vurgu yapılmıştır. Ayrıca Hristiyan yazarların yanında Aurelius Victor "*Liber de Caesaribus*" ve Zosimus "*Nova Historia*" da Diocletianus'un Roma çoktanrılı tapınma biçimlerine (kurban, sunu, libasyon vb.) son derece bağlı olduğunu belirtmiştir. Aynı tavır, tetrarşik ikonografide de açıkça görülür: sikkelerden Selanik'teki Galerius kemerine ve Yukarı Mısır'daki Panopolis'te Eylül 298'deki ziyaret öncesi yapılan kurban hazırlıklarını anlatan papirüs belgelere kadar birçok unsurda görülmektedir. Bu düşünce sistemine sahip olanlara göre, Roma tanrılarına yapılan duaların, sunuların ve kurbanların etkisini küçümseyen herhangi bir kişi ya da grup sadece Roma dinine değil, tanrıların Roma İmparatorluğu'na sağladığı nimetlere de zarar vermektedir. Son olarak şehitlik Diocletianus ile Galerius'un ardışık yargı yetkileri döneminde Asya'da kaydedilen azizlerin tutuklanma kayıtlarına baktığımızda, 303–305 dönemine dair 26 vaka olup, 305–311 dönemine yalnızca 12 vaka mevcuttur. Galerius'un en etkili olduğu 305-311 yılları arasında şehit sayısının azalması Galerius'un Hristiyan belgelerinde anlatıldığı gibi koyu bir Hristiyan düşmanı olmadığı, Hristiyanar'ın sadece yaşlanan imparatora Galerius'un yaptığı baskıyı vurgulamak amacıyla böyle bir anlatım yaptıkları ortaya konmaktadır.¹⁸⁸

305 yılına gelindiğinde yönetimlerinin 20. yılını tamamlayan Diocletianus ile Maximianus emekli olmuştur. İki imparator emekli olduktan sonra Galerius ile Constantius Augustus olmuştur. Aynı süreçte Maximinus Daia Doğu'nun Ceaser'i olurken Batı'da ise II. Severus seçilmiştir. 306 yılında Contantius Chlorus'un ölümüyle sistem bozulduğundan karışıklıklar oluşmuştur. Chlorus'un askerleri İngiltere'de Pictlerin isyanını bastırmak için gelen, onun oğlu olan Constantinus'u Ceaser ilan ettiler. Galerius buna öfkeli olmasına rağmen kabul etmek zorunda kaldı. Ancak Constantinus'tan daha çok hakkı hakkı olan Maximianus'un oğlu Maxentius Roma ve

¹⁸⁷ Edith Mary Smallwood, *The Jews Under Roman Rule From Pompey To Diocletian*, Brill, Belfast 1976. s. 536-538.

¹⁸⁸ Ionuț Alexandru Tudorie, agm., s. 116-118

Güney İtalya'da imparator seçildi. Maxentius'u kabullenmeyen Galerius, II. Severus'tan Maxentius'a karşı sefer yapmasını isteyince Maxentius'un babası Maximianus duruma el atmış ve II. Severus'u yenmiştir. II. Severus esir alındığı sırada ordu Maxentius'u Augustus ilan etti. Severus esir duruma düştüğü için Galerius'un imparatorluğun batı yakasındaki hakimiyeti fiilen sona ermiştir. Bu yüzden Galerius bizzat İtalya'ya sefer yapmak için hazırlıklara başlamıştır. Galerius'a karşı güçlü olmak isteyen Maximianus Constantinus ile anlaşmış ve kızı Fausta'yı onunla evlendirmiştir. Evlilik sonucu Constantinus Maximianus tarafından Augustus ilan edilirken o da Maxentius'un Augustus olduğunu kabul etmiştir.¹⁸⁹

Maximianus'un kızını Constantin'e vermesiyle Galerius seferi yalnız düzenlemek zorunda kalmıştır. Zor durumda kalan imparator askerince ihanete uğradığını fark edince geri çekilmek zorunda kalmıştır. Maximianus zaferi kazandıktan sonra ilginç şekilde oğlu Maxentius'u tanımayarak kendisinin Augustus olduğunu ifade etmiştir. Askerler ise Maximianus'a uymayarak Maxentius'a karşı gelmeyince damadının yanına gitmiştir. Galerius ise emekli imparator Diocletianus ile buluşarak diplomatik başarı elde etmeye çalışmıştır. Carnuntum'ta 308 yılında Diocletianus'un liderlik yaptığı bir toplantı düzenlenmiştir. Toplantıda alınan kararlara göre Maximianus'un görevden uzaklaştırılacak, Galerius'un yakın arkadaşı Licinius'un Augustus olup Maxentius'un hükmettiği İtalya, Afrika ve İspanya'yı yönetecek ve Maximianus Daia ile Constantinus'un ise Ceaser ünvanıyla görevde kalacaklardı. Yapılan düzenleme Galerius'a zafer kazandırmış olsa bile taht kavgalarını önleyememişti çünkü Maximianus yine Galya'da Constantinus'un yanına sığınmış, Constantinus Ceaser olmayı reddetmiş, halk düşmanı ilan edilen Maxentius görevde kalmaya devam etmiş ve Galerius'un yakın arkadaşı Maximianus Daia ise Licinus'un kendisini geçip daha üst mertebeye yerleşmesini tepkiyle karşıladığından devlet Galerius'un liderlik yaptığı altı Augustus tarafından yönetilmeye başlanmıştır.¹⁹⁰

Diocletianus sonrası yaşanan iç karışıklık ile Hristiyanlar'a yönelik baskı büyük ölçüde azalmıştır. Bu süreçte Maxentius hükmettiği İspanya, İtalya ve Afrika'da Hristiyanlar'a yönelik zulmünü durdurduğu için Batı'da Hristiyan takibatı son

¹⁸⁹ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi (M.S. 193-M.S. 395)*, s. 243-250.

¹⁹⁰ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi (M.S. 193-M.S. 395)*, s. 250-251.

bulmuştur.¹⁹¹ Maxentius'un 307 sonbaharı ile 308 kışı arasında yayımladığı hoşgörü fermanı, Diocletianus'un Hristiyanlara yönelik yasaklarını hukuken ve sembolik olarak ilga eden anayasal nitelikte bir belgedir. Metindeki “παρὰ τὰ ἀπηγορευμένα” (yasaklanmış olanlara karşı) ifadesi, Roma hukukunda resmi dilekçe formülü olarak kullanılır ve fermanın hukuki geçerliliğini pekiştirir. Maxentius, bir διάταγμα (ferman) yoluyla önceki rescriptum türü emirleri yürürlükten kaldırmış, böylece yargıçların bu hükümlere dayanarak işlem yapmasını engellemiştir. Bu uygulama, yalnızca bir idarî düzenleme değil, aynı zamanda yargı içtihadını değiştiren bir anayasal müdahaledir. Fermanın geçtiği metinlerdeki “ἐκπέσηται” (hükümsüzleşmek) fiili, Yeni Ahit'teki benzer kullanımlar göz önüne alındığında, metnin özgünlüğünü destekler. Ayrıca, Hristiyanların daha önce hetaeria (yasa dışı dernek) olarak tanımlanmasından kaynaklanan kriminal statüleri sona ermiş, collegium licitum statüsü kazanarak meşruiyet elde etmişlerdir. Maxentius, Hristiyanlığı Herakles, Dioskuriler ve Asklepios gibi geleneksel tanrı kültleriyle bağdaşabilir bir inanç biçimi olarak değerlendirmiştir. Bu yönüyle ferman, yalnızca hoşgörünün değil, Hristiyanlığın Roma hukuk sistemi içine anayasal entegrasyonunun da belgesidir.¹⁹² Maxentius batıda zulme son verse de Doğu'da ise Maximian Daia'nın yönettiği bölgelerde takibat devam etmiştir.

¹⁹¹ Efrumiye Ertekin, *agm.*, s. 103.

¹⁹² Marco Cecini and Diego Serra, *agm.*, s. 14-18.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİOCLETIANUS SONRASI HRİSTİYANLIK

3.1. Diocletianus'un Emekliliğinden Milano Fermanı'na Değın Roma İç Savaşı ve Hristiyanlık

Antik Mısır dininden etkilenerek kendini firavun ilan eden Maximianus Daia pagan inançlarını ön plana çıkarmıştır. Ayinlere ve büyüçülük gibi şeylere önem veren imparator inandığı tanrıları yanına çekme amacıyla filozofları, yalvaçları, kahinleri etrafında toplamıştır. Etrafında toplanan kişiler Hristiyanlar'ın disiplini olduklarını ve birbirlerine bağılıklarından güçlendiklerini, paganların ise birlik olamadıkları için güçsüz olduklarını söyleyerek fikirlerini sunmuşlardır. Bunun üzerine yeni tapınaklar inşa etmiş ve bunların yönetimini kökeni soylu ailelere dayanan rahiplere bırakmıştır. Rahipleri ise pontifiğe bağlamış, pontifleri de metropolit veya eyalet yöneticilerin altına sokarak kendisinin merkezde olduğu bir sistem inşa etmiştir.¹⁹³

Yaptığı düzenlemeyle İmparatorluk kültürünü öne çıkaran Maximianus Daia Diocletianus döneminde olduğu gibi Hristiyanlar'a kötü davranmıştır. Eusebius Filistin Şehitleri'ni anlattığı eserde bu dönemde yapılan zulümlere yer vermiştir. Mısır'dan 130 kişi gözleri ve bacakları bağlanarak işkenceler görmüştür. Bunlarda bir kısmı Filistin'de zorla, kötü şartlar içindeki mağaralarda çalıştırılırken diğeri kısmı ise yargılanmaları için Kilikya'ya gönderilmiş ve orada işkenceler görmüşlerdir. Yaşanan olaydan sonra baskı kısa süreliğine azalmış ancak yıkılan Pagan tapınakların tekrar dikilmesiyle süreç yeniden başlamıştır. İnsanların tamamı Paganların tanrılarına kurban ve şarap sunmak zorunda bırakıldıkları gibi kurbanlardan yenen şeyleri de yemeye mecbur kalmışlardır.¹⁹⁴

Zulümlerin devam etmesine tepki koyan, çoğu Mısırlılar'dan oluşan yüz elli Hristiyan 310 yılında Eylül ayının 19. gününde Filistin'de, Phseno'da büyük bir gösteri düzenlemişlerdir. Gösteriye sert tepki gösteren Roma askerleri eyleme katılan kişilerin sağ gözleri ve sol bacaklarının sinirleri ateşle dağlayarak ve kılıçla yok etmiş, geriye

¹⁹³Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi (M.Ö. 100 M.S. 324)*, Çev. Asım Baltacıgil, Ana Basım Matbaa, C. 1. İstanbul 2019. s. 725-727.

¹⁹⁴Eusebius *History Of The Martyrs In Palestine*, (Trans. William Cureton), Williams and Norgate, Edinburg 1861 s 31.

kalanları ise tutuklayarak madenler olmak üzere başka yerlerde çalıştırılmaları için Zauara'ya götürmüşlerdir. Gönderildikleri yerde tutulan insanlara diğer kişiler yardımcı olup onlarla dua edince Maximianus Daia esirleri dağıtılmak için Dux'u¹⁹⁵ göndermiş ve esirleri başta bakır madenlerin bulunduğu Phseno olmak üzere farklı kentlere sevk ettirmiştir.¹⁹⁶

Maximianus yaptığı zulümleri överek insanları psikolojik baskı altına almaya çalışmıştır. Yayımladığı fermanları herkesin duyması için kentlerdeki direklere asılmış okuda çocuklara yapılan zulümler anlatılmıştır. Tyre kentine diktiği yazıtta ise bölge halkına yaşanan felaketlerin oluşmasında inançsızlığın etkisini vurgulayarak halktan tanrı Jüpiter ile Mars'a tapınmasını istemiş reddedenlerin ise şehirden atılmasını buyurmuştur. Maximianus'un zulümleri devam ederken yaşanan olumsuzluklar neticesinde Hristiyanlar rahat nefes almışlardır, yağmurlar yetersiz kaldığından önce kıtlık sonra da veba meydana gelmiştir. Aynı süreçte İmparator, Hristiyanlar'dan oluşan Ermeniler'e savaş ilan edip Hristiyanlar'ı kendisinin yanında savaşmayı zorlamıştır. Yapılan savaş Ermeniler kazanmış, kıtlık daha da artmış ve buna bağlı fiyatlar yükselmiştir. Yaşanan kötü hadiseler ile ölümlerde artışlar olmuştur. Hristiyanlar ise yaşadıkları olumsuz olaylara rağmen zor durumda kalan herkese yardımcı olmuşlardır.¹⁹⁷

Laodikeia'da Marcus Julius Eugenius'un hayatı anlatılan mezar yazıtında yaşadıkları üzerinden, Hristiyanlar'ın Daia'nın döneminde yaşadığı sıkıntılara dair önemli sonuçlar çıkarılabilir. Senatör Cyrillus Celer'in kuvvetlerinde askerlik görevini yapan Eugenius Maximinus Hristiyanların kurban sunmalarını emreden ancak ordudan ayrılmalarını zorunlu tutmayan emirnamesini yerine getirmediğinden General Diogenes'ten birçok eziyet çektiği için askerlik görevini bırakmak zorunda kalmıştı.¹⁹⁸ Onun yaşadıklarından hareketle Daia döneminde yayımlanan fermanını yerine getirmediği halde orduda görev almaya devam eden Hristiyanlar'ın Pagan komutanları tarafından aşağılandıkları yorumu yapılabilir.

Diocletianus döneminden sonra Nikomedeia'nın Maximinus Daia zamanında da kovuşturmalar sırasında bir kez daha zulmün şiddeti bakımından öncelikli yerlerden birisi

¹⁹⁵Antik Roma Generallerine verilen bir unvandır.

¹⁹⁶ Eusebius, *History Of The Martyrs In Palestine*, s. 46-47.

¹⁹⁷ Eusebius, *Kilise Tarihi*, s. 235-236.

¹⁹⁸ Orazio Marucchi, *age.*, s. 322.

olduğu anlaşılmaktadır. Daia döneminde yapılan takibatta Hristiyanlar arasından en önemlisi görülen “Antiokheialı Lukianos”un Nikomedia’da çıkması verilen bilgiyi doğrulamaktadır. Antiokheialı Lukianos, hem Hristiyanlık tarihinin genel seyri hem de Nikomedeia’nın dini geçmişi açısından önemli bir şahsiyettir. Samosata’da Hristiyan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldiği rivayet edilen Lukianos, teoloji alanındaki derinlemesine çalışmalarının ardından Tarsoslu Diodoros ve Mopsouestialı Theodoros gibi önemli din bilginlerini yetiştirecek olan Antiokheia İlahiyat Okulu’nu kurmuştur. Bu okul, özellikle İsa’nın insani yönünü vurgulayan yaklaşımıyla tanınmıştır. Ancak Roma yönetiminin Hristiyanlara yönelik baskıları sırasında Antiokheia’da tutuklanmış ve Bithynia bölgesindeki Nikomedeia’ya götürülmüştür. Geleneksel anlatıya göre, burada hapsedilmiş ve çeşitli işkencelere maruz kalmıştır. Hristiyan kaynakları, onun İmparator Maximinus Daia’nın zulümleri esnasında 7 Ocak 312’de şehit edildiğini aktarır. Lukianos’un ölüm tarihi ve şekline dair kesin bilgiler bulunmamakla birlikte, Diocletianus döneminde olduğu gibi Maximinus Daia zamanında da Nikomedeia’nın Hristiyanlara yönelik takibatların merkezlerinden biri olduğu düşünüldüğünde, Lukianos gibi önde gelen bir din adamının hedef alınmış olması muhtemeldir. Dolayısıyla, onun inancı nedeniyle Nikomedeia’da öldürüldüğü iddiasını tamamen reddetmek için bir sebep yoktur. Ancak ölümüne dair kilise kaynaklarında aktarılan detaylar efsanevi unsurlar taşır. Örneğin, denize atılarak öldürüldüğü veya cesedinin sulara bırakıldığı, ardından bir yunus tarafından Nikomedeia Körfezi’ndeki Drepana’ya getirildiği anlatılır. Lukianos’un buraya defnedildiği rivayet edilir.¹⁹⁹

30 Nisan 311 yılında amansız bir hastalığa yakalanan Galerius Hristiyanlar’ı affeden bir ferman yayımlamıştır.²⁰⁰ Çıkardığı fermanla Roma yasalarına geri dönmek ve atalarını terk eden Hristiyanlar’ı geri çevirmek için düzenlemeler yapıldığından bahsetti. Hristiyanlar’ın eski ilkelerin de uzaklaştığını belirten Galerius birçok kişinin ne İmparatorluk Kültüne ne de kendi tanrılarına ibadet etmemesinden yakınarak Hristiyanlar’ın devletin, imparatorun ve kendi sıhhatleri için tanrılarına dua etmeleri şartıyla özgürlüklerini kabul etmiştir.²⁰¹

¹⁹⁹ Zafer Duygu, *Nicomedia ve Hristiyanlık İlk Beş Yıl*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2018. s. 69-70.

²⁰⁰ Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*, s. 52.

²⁰¹ Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*, 53; Eusebius, *Kilise Tarihi*, s. 227-228.

Galerius fermanı yayımladıktan kısa bir süre sonra vefat etti. Galerius'un ölümünün ardından iç savaş şekillenmeye başlamıştı. Licinius ile Constantinus birlikte hareket edince Maximianus Daia, Maxentius ile ittifak kurmuştur.²⁰² Constantinus 28 Ekim 312 tarihinde Milvian'da Maxentius'u yenmiş birkaç ay sonra da 30 Nisan 313'te Licinus Edirne'de Daia'yı mağlup etti. Yenilgiden sonra Nikomedia'ya kaçtı ve burada, savaşın sonucunu yanlış tahmin eden pagan rahiplerine karşı tavır aldı. Ayrıca Sabinus'a gönderdiği mektupta Kiliselerin inşasına ve Hristiyanlar'ın mallarını izin verdiğini ifade ettikten iki ay sonra Tarsus'ta intihar etti. Licinius, kaçan hükümdarı takip etti. Nikomedia'ya girişinin ardından, 13 Haziran 313'te hem Constantine'in hem de kendisinin imzasını taşıyan bir mektup yayımlayarak valilere duyurdu. Bu belgede, Şubat ayında Constantine ile yapılan toplantıyı anarak Hristiyanlara karşı zulmün sona erdiğini ve imparatorluğunun kendisine ait kısmında dini özgürlüğün genel olarak tanındığını ilan etmiştir.²⁰³

3.2. Milvian Köprüsü Savaşı'ndan Licinius Zulmüne Kadar Hristiyanlık

Galerius'un ölümünden sonra iç savaş daha fazla kızıştı. Maxentius, Constantinus'a karşı savaş açmak için bahane aradı. Onun babasının ölümüne neden olduğu gerekçesiyle yas tutmuş gibi davrandı. Rüyasında komutanların ve Licinius'un yardımıyla Dalmaçya ve İlirya'yı fethedeceğini gördüğü için Galya ve İlirya'ya yakın olan Raetia'ya sefer düzenlemek istedi. Bu seferi yapmadan önce Afrika'daki sorunları çözmek istediğinden praetorian prefect Rufius Volusianus komutasındaki birliği bölgeye sevketti ve Alexander'i mağlup etti. Zaferden sonra hiç kimseye acımayarak birçok insanı katletti, geri kalanların mallarını ele geçirdi. Bu süreçte Constantinus'ta savaş hazırlıklarını sürdürdü. Germenler ile Galyalı kavimlerden topladığı askerlerle İtalya'ya doğru sefer yaptı. Constantinus'un üzerine geldiğini öğrenen Maxentius daha büyük bir ordu topladı ve Tiber Nehri üzerinde karşı tarafı bekledi. Constantinus ordusuyla birlikte köprüden geçtiği esnada, köprünün iki parçasını birleştiren perçinleri söktürerek düşmanı mağlup etmeyi amaçladı.²⁰⁴

Maxentius savaş sırasında rüyasında şehrin kapılarının dışına çıktığı vakit öleceğini gördüğünden kendini Roma'ya kapatmış ve ordunun yönetimini komutanlara

²⁰² Zafer Duygu, *Nikomedia ve Hristiyanlık İlk Beş Yüzyıl*, s. 67.

²⁰³ Kinzig, *age.*, s. 122.

²⁰⁴ Zosimus. *New History*, s. 30-31.

bırakmıştır. Constantinus Milvian Köprüsü'ne yaklaştığı vakit, Eusebius onun Maxentius'un çok iyi büyücü olduğundan gün içinde tanrıya dua ettiği sırada gök yüzünden gelen bir haç işareti "Labarum veya Chi-Rho" görmüş ve işaretlerin altında güneşten oluşan "Bununla zafere ulaşacaksın" yazısına şahit olduğunu yazmıştır.²⁰⁵ Lactantius ise olayın Eusebius'un anlattığı gibi gündüz değil de gece vakti rüyasında "Chi-Rho" işaretini kalkanlarına yazması gerektiği şeklinde bir ses duyduğunu ifade etmektedir.²⁰⁶

Constantinus savaş hazırlıklarına başladı ve tanrıyı hamisi olarak kabul edip, İsa'yı koruyucusu ve yardımcısı olarak çağırdı. Maxentius ise büyüye aşırı güvenerek şehrin kapılarından dışarıya adımını atmadı. Büyük askeri birliklerle ve tuzaklarla savunma hattı kurmayı tercih etti. Fakat Constantinus hızla taarruza geçerek şehrin kapılarını geçince askerleriyle beraber Milvian Köprüsü'ne çıkınca, kendi kurduğu tuzağa yakalanan Maxentius Tiber Nehri'ne düşerek öldü.²⁰⁷ Hem Hristiyanlık hem Roma tarihinin kaderini belirleyen bu savaşı Hristiyanlarla ittifak kuran Constantinus kazanmıştır. Bu yüzden tarihçilerin bir kısmı Constantinus'un Hristiyan olduğunu ortaya atarken, öbür kısmı ise devrin paralarında Apollon figürlerinin yer aldığını söyleyerek iddiayı reddetmişler ve bunun Eusebius'un propangandası olduğunu belirtmişlerdir.²⁰⁸ Gerçekte Maxentius takibattan sonra Hristiyanlar'a yönelik dini tolerans göstermesine rağmen Constantinus'a karşı Hristiyanlar'dan destek alamamış hatta kendisine rakip olmuşlardır. Böyle bir durumun yaşanmasının sebebi Hristiyanlar'ın haklı nedenlerden ötürü Maxentius'a güvensizliğinden kaynaklanmaktaydı. Maxentius sadece hoşgörü tanıyıp Hristiyanlar'ın mallarını iade etmemiş, hatta takibat sırasında emirnameleri yerine getirmek zorunda kalıp sonradan pişmanlık gösteren Hristiyanlar'ı kötülemiş ve Piskopos Marcellus'u Roma'dan sürgün etmiştir. Fakat 308 tarihinde Maximianus'un Roma'yı terk ettikten sonra Hristiyanlar'ın desteğini alabilmek için Eusebius'u piskopos seçmiş, onun dinden dönen Hristiyanlar'ın kabul edilmemesi gerektiğini savunan Heraclius ile tartışmasından yararlanarak her iki ismi de sürgün etmiştir.²⁰⁹ Bu durum ayrıca

²⁰⁵ Eusebius, *The Life Of The Blessed Emperor Constantine*. s. 26-28.

²⁰⁶ Lactantius *De Mortibus Persecutorum*, s. 63.

²⁰⁷ Eusebius, *The Life Of The Blessed Emperor Constantine*, s. 32-35.

²⁰⁸ Yunus Kaymaz, "Büyük Constantinus'un Hristiyanlığı Meselesi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36/2, 2014. s. 220-232.

²⁰⁹ Timothy D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, s. 38.

Eusebius'un kişisel nedenlerden de kaynaklı Constantius'u desteklediğini akla getirmektedir.

Maxentius'a karşı zaferinden sonra, Constantinus doğudaki müttefiki Licinius ile Milano'da buluştu ve Licinius Roma geleneklerine uygun biçimde Constantinus'un üvey kızı Constantia ile evlendi. Evliliğin yanında her iki imparator da devleti uzun süre etkisi altına alan dini kargaşaya dair ortak bir politika üzerinde anlaştılar. Hristiyanlığı yasalaştıran ve Büyük Kovuşturma evresinde el konulan malların iade edildiğini konu edinen ferman yayımladılar. Belgeyi, önceki zulüm politikası bağlamında değerlendirdiğimizde, belgenin ana odağının, dini birlik sağlamak için zor kullanma politikasını reddedildiğine ulaşmak mümkündür. İmparatorların, *“Sağduyu ve en doğru mantığa uygun olarak, (Hristiyanlara) verilen bu fırsatı ister Hristiyanların ibadetine yönelmek ister kendisi için en uygun gördüğü dine bağlanmak istesin, hiç kimseye reddedilemeyecek bir hak olarak değerlendirmeliyiz.”* ifadesinden böyle bir sonucu çıkarmak mümkündür. Yeni politika ile rejim kendini Jüpiter ve Herkül tanrılarıyla özleştirmekten vazgeçen Constantinus ve Licinius, yalnızca “Tanrısallık” ve “En Yüce Tanrısallık (summa divinitas)” gibi genel terimleri kullanarak, politikalarının belirli bir tanrıya bağlılık gerektirmediğini net bir şekilde ortaya koymuşlar, belirlenmiş tanrılara inanmayı zorla kabul ettirmek yerine inanç çeşitliliğini temel alan bir anlayış geliştirmişlerdir.²¹⁰

Donatist mezhebinin ayrılması Büyük Takibat dönemindeki zulmün başlıca sonuçlarından biriydi. Donatizm Hristiyanların zalimlere karşı tutumu nedeniyle Kilise içinde ortaya çıkan bölünme olup, Afrika'da beşinci yüzyılın başlarına kadar süren, hatta daha sonra, gizli bir biçimde, Afrika'nın Araplar tarafından fethine kadar devam eden etmiştir. Benzer ihtilaflar, Elvira, Ankyra ve Neocaesarea gibi yerel konsillerde daha hafif ölçülerde olsa bile, farklı kilise bölgelerinde kendini gösterdi; söz konusu konsiller, Hristiyanlıktan dönenlerin yeniden kiliseye kabul sürecine dair tövbe kurallarını belirlemişti. Tüm bu bölünmeler, Kilise'yi, işkence veya idam nedeniyle kaybedilen bireylerin fiziksel yokluğundan çok daha derinden etkiledi. Decius'un yasasında, kişinin zorla kurban kesme, adak sunma gibi eylemleri gerçekleştirdiğini belgeleyen bir *libellus* (resmî belge) alma imkânı varken, Diocletianus'un reformlarıyla bu

²¹⁰ H. A. Drake, “The Impact of Constantine on Christianity”, *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, (Cambridge; Cambridge University Press, 2007). s. 123-125.

uygulama, tüm vatandaşların kurban sunmasını zorunlu kılan katı bir hükme dönüştü. Bu politika, bir yandan kitlesel dönüşlere, diğer yandan da şehitlik olaylarının artmasına sebep oldu. En ağır tedbirlerden biri, Hristiyanların kutsal metinlerinin imha edilmesi idi; bu durumun Kilise üzerinde ciddi sonuçları oldu. Hristiyan öğretisini yaymaya yarayan propaganda araçlarının sistematik olarak yok edilmesi, kilisenin kurumsal yapısının güçlenme sürecini önemli ölçüde sekteye uğratmış ve kanonik metinlerle uyumlu olmayan apokrif (reddedilmiş) yazıların yayılmasına yol açmıştır. Kutsal kitapların yakılmasına dair fermanın bir diğer etkisi, erken dönem Hristiyanlığına ışık tutabilecek bazı elçi mektuplarının da kaybolmasıydı. Diocletianus'un Hristiyan karşıtı yasalarının bu sonucu, dördüncü yüzyılda ortaya çıkan Teslis (*Trinitarian*) sapkınlıklarının temelini attı.²¹¹

Constantinus yönetimi ele aldığı ilk işlerinden Diocletianus döneminde acı çeken Hristiyan cemaatini onarmak olmuştur. Nitekim Büyük Takibat döneminde enkaza dönen, Hristiyan nüfusunun bol olduğu Cirta şehrini onararak adını "*Constantina*" koymuştur. 313 yılında Vali Anulius'a gönderdiği mektupta, Caelian'ı Kartaca'nın piskoposu ilan ettiğini, ruhban sınıfının vergi vermeyeceğini duyurdu. 15 Nisan 313 yılında Donatistler Vali'ye Caelia'nı şikâyet eden mektup göndermiş, Constantinus'a da dilekçe vermişlerdi. Bunun üzerine Papa Miltiaedes görevlendirilerek dava açıldı. 30 Eylül 313 tarihinde Donatistlerin lideri Donatus'un da katıldığı dava, Caelia lehine sonuçlanınca Donatistler Miltiaedes'i hainlikle suçladı. İmparator Donatistler'e sinirlenmiş ancak halkın tepkisini çekmemek amacıyla davanın son kez görülmesine izin verdi. Arles'te (İspanya' da bir şehir), şehrin piskoposu Marinus yönetiminde 1 Ağustos 314'te görülen dava da yine Caelian haklı bulundu. Papa Miltiades ölmüş onun yerine Papa Sylvester geçmiş, davanın heyeti Papa'ya Donatistlerin geleneklere ve otoriteye karşı çıkan ayrılıkçı bir grup olduğuna dair rapor göndermiştir. Olayın ardından Constantinus Donatistlere olumsuz bir gözle bakmıştır. Donatistler duruma tepki göstererek Afrika'ya gitmişler, orada dördüncü yüzyıla kadar faaliyetlerini sürdürerek diğer Hristiyan cemaatlerinden ayrılmışlardır.²¹² Constantinus'un yanında Licinius'un da hükmettiği yerlerde Hristiyan cemaatine yönelik düzenlemeler yapılmış, yönetimi altındaki Anadolu ve Suriye'den gelen pek çok piskopos Antakya başpiskoposu Vitalis'in liderliğinde 314 yılında Ankara'da düzenlenen konsilde toplanmışlardır. Konsilde Pagan

²¹¹ Ionuț Alexandru Tudorie, agm., s. 118-119

²¹² Ramazan Turgut, Donatizm, s. 29-32.

tanrılara ibadet etmeye zorlanan, onlara sunulan kurbanlardan et yemek zorunda kalan Hristiyanlar'ın zulümden sonra Kilise'ye geri kabul edilmelerine yönelik sorunlar çözülmeye çalışılmıştır.²¹³ Ayrıca 313 yılının sonlarında ya da 314'ün başlarında İran'a sefer yaptığı sırada Ermeni Kralı Tridates Hristiyan olmayı kabul etmiştir.²¹⁴

MS 13 Aralık 315'te, imparator Constantius ve oğlu Constantinus'un konsüllüğü döneminde, Zenophilus adında yüksek rütbeli bir devlet görevlisi, Hristiyanlar arasındaki ayrılıkların nedenlerini araştırmak üzere resmi bir duruşma başlattı. Sekreter Sextus'un kayda geçirdiği bu oturumda ilk olarak Latin dili eğitmeni Victor sorgulandı. Zenophilus, Victor'a Hristiyanlar arasındaki bölünmenin sebebini sordu. Victor, Caecilian'ın haksız yere piskopos yapılmasından sonra Karfaca'da bir ayrılık başladığını söyledi. Kendisi bu olayların tam sebebini bilmediğini, sadece şehirlerinde tek bir kilise olduğunu ifade etti. Ardından Zenophilus, Victor'un Silvanus ile aynı cemaatte olup olmadığını sordu. Victor, bu kişiye bağlı olduğunu kabul etti. Ancak Zenophilus ve diyakon Nundinarius, Silvanus'un "*kutsal kitapları teslim eden bir hain*" (Latince "traditor") olduğunu bildiklerini söylediler. Victor başlangıçta bunu reddetse de daha sonra Diocletianus dönemindeki zulüm sırasında belgelerin alındığını ve kendi evinden de kitapların zorla alındığını kabul etti. Ancak bu durumun kendi bilgisi ve iradesi dışında gerçekleştiğini iddia etti. Daha sonra Nundinarius'un talebiyle, o dönemde Cirta'da gerçekleştirilen kamu soruşturmalarının resmi tutanakları okundu. Bu tutanaklarda, birçok din adamının İmparator'un emriyle kutsal yazmaları yetkililere teslim ettiği ve isim vererek diğer Hristiyanları ifşa ettiği belgelenmişti. Silvanus'un da bu kişiler arasında olduğu ve kitap sakladığı, ancak sonunda bazı eşyaları teslim ettiği açıkça yazılmıştı. Duruşma sonunda Nundinarius, Silvanus'un sadece bir hain değil aynı zamanda yoksullara ait malları zimmetine geçiren biri olduğunu, Lucilla adındaki soylu bir kadının verdiği dört yüz sikke üzerinden bir komployla Majorinus'un piskopos yapılmasının sağlandığını iddia etti. Victor adında bir dokumacının da piskoposluk makamı karşılığında yirmi sikke verdiği öne sürüldü.²¹⁵ Yapılan sorgulama Donatist bölünmesinin kökeninde hem ihbarcılık suçlamalarının hem de kilise içi yolsuzluk ve para karşılığı görev dağıtımını iddialarının bulunduğunu net şekilde göstermektedir.

²¹³ Zafer Duygu, *Hristiyanlık ve İmparatorluk Geç Antik Çağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*, s. 177.

²¹⁴ James Richard Gearey, "The Persecution of Licinius" *University of Calgary Department of Greek, Latin and Ancient History, Degree Of Master Of Arts* 1999. s.10.

²¹⁵ Optatus, *Against The Donatist*, Paternoster Row, London 1917. s. 349-359.

Constantinus Donatistlerle uğraştığı esnada, 316'da iki imparatorun arasında gerilime neden olan bir komplo olayı meydana geldi. Constantinus, kız kardeşi Anastasia'nın kocası Bassianus'un Ceaser rütbesine yükseltilecek İtalya'nın sorumluluğunu üstlenmesini önermek amacıyla Licinius'a gönderdi. Öneriyi reddeden Licinius, Bassianus'u Konstantin'i öldürmeye ikna etmesi için Bassianus'un kardeşi Senecio'yu gönderdi. Bassianus yakalandı ve idam edildi. Constantinus, Licinius'tan Senecio'nun kendisine teslim etmesini istemiş, teklifi reddedince Licinius'a savaş açmıştır.²¹⁶

3.3. Licinius'un Hristiyanlar'a Yönelik Zulmü ve Constantinus'un Zaferi

Eutropius, savaşı başlatanın Constantinus olduğunu ifade etmektedir. Verdiği bilgiye göre azimli olan ve dünyanın tamamına egemen olmak isteyen Constantinus ani baskınla Pannonia'da ve Licinius'un savaş hazırlığında giriştiği Cibalae'de onu mağlup etmiş sırasıyla Dardania, Moesia ve Macedonia'nın yönetimini ele geçirmiştir.²¹⁷

İki imparator arasındaki rekabet ortamıyla, savaş Paganlar ile Hristiyanlar arasındaki mücadeleye dönmüştür. Konstantin ve Licinius, ortak yönetim dönemlerinde hâkimiyetleri altındaki bölgelerde Hristiyanlara karşı farklı politikalar izlemişlerdir. Konstantin, yönetimi altındaki Hristiyanların sempatisini kazanmaya çalışırken, Licinius ise Doğu'da Hristiyanlara yönelik baskı ve şiddet politikalarını uygulamaya koymuştur. Başlangıçta Doğu İmparatoru olan Licinius, kilise uygulamalarına karşı örtülü önlemler almış, ancak zamanla bu önlemleri piskoposlar ve Hristiyanlar üzerine baskı aracına dönüştürmüştür. Licinius'un aldığı önlemlerden biri, piskoposların kendi eyaletleri dışına seyahat etmelerini ve dinî meclislerin toplanmasını yasaklaması olmuştur. Bu tür dinî meclisler ve toplantılar, Hristiyan cemaatleri için büyük önem taşımaktaydı; zira kilise uygulamalarının düzenlenmesi, öğretilerin belirlenmesi ve faaliyetlerin planlanması bu toplantılar aracılığıyla gerçekleştirilmekteydi. Piskoposların pek çok konuda fikir alışverişi yapma zorunluluğu, seyahat yasağının kilise liderleri arasında ciddi rahatsızlığa yol açmıştır.²¹⁸

²¹⁶ James Richard Gearey, *The Persecution of Licinius*, s. 11.

²¹⁷ Eutropius, *age.*, s. 261.

²¹⁸ Fatih Eroğlan, "I. Konstantin'in Hristiyan Teolojisine Etkileri" *T.C. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi*, 2019. s. 70.

Constantinus Hristiyanlar'dan yoğun destek aldığından Licinius Paganizm'e dönük siyaset izlemiştir. Aşağı Moesia'da bir askeri kampta bulunan yazıttan Licinius ile oğlunun açık bir emirle askerlerden libasyonlarla, mumlarla ve tütsülerle güneş tanrısına adak yapmalarını istediler.²¹⁹ Aynı dönemde Kilise Tarihçileri, Pagan Tarihçiler ve İmparator Theodosios'un Kanunnamelerinde Licinus'un Hristiyanlar'a yönelik baskı yapıldığına dair önemli bilgiler yer almaktadır. Aslında Licinius'un Hristiyanlığa bakışı ve dindarlığı hem Lactantius hem de Eusebius'un Kilise Tarihi'ni anlattığı eserinde Constantinus ile rekabet edebilecek güçteydi. Doğu'da büyük zülümleri gerçekleştirmiş Maximianus Daia ile savaşırken buna paralel olarak Constantinus'un İsa'yı gördüğü olaya benzer biçimde kendisini bir melek ziyaret etmiş, birliklerine okumaları için bir dua göndermiştir. Licinus savaşı kazandıktan on yıl sonra Constantinus Licinius'un topraklarını ele geçirmek amacıyla harekete geçmeye başlamıştır. Eusebius Constantinus'un hayat hikayesini anlattığı eserde Licinius'u Pagan tanrılara inanmakla suçlayarak, şeytanla iş birliği yapan biriymiş gibi anlatmıştır.²²⁰

Constantinus'un propagandasını yapan Eusebius, Kilise Tarihi'nde Licinius'un Constantinus'un ardından Roma'da en şerefli insan olduğundan fakat zaman içinde tiranlığa soyulduğundan bahsederek Licinius'un savaşa hazırlandığını, durumu anlatan Constantinus'un savaş açtığını yazmıştır. Savaş başladıktan sonra Constantinus'un Hristiyan inancını sürdürürken Licinius'un Paganizm'i kabul ettiğini ve Hristiyanlar'a eziyet edenleri yeniden göreve getirdiğini anlatmıştır. Paganizm'e yönelen imparator, Hristiyanlar'a yönelik zulmü yeniden başlatarak Hristiyanlar'ı evlerinden sürmüştür. Bunlarla da yetinmeyerek hapisanelere gönderilenlere yiyecek verilmesini yasaklayan, piskoposlara ağır cezalar öngören kanunlar çıkartmış ve bakire kızlara tecavüz etmiştir.²²¹

Eusebius Constantinus'un hayatını anlattığı eserde Licinius'un Hristiyanlar'a yönelik zulmü ayrıntılı tasvir edilmiştir. Kitapta Kilise Tarihi'nden farklı şekilde, savaş hazırlıklarına başladığına ve bizzat tanrı'ya savaş açacağını söyleyecek kadar böbürlendiğine yer vermiştir. Başlangıçta Hristiyan din adamlarını suçlamış ardından

²¹⁹ Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641*, (çev. Turhan Kaçar), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016. s. 355.

²²⁰ H. A. Drake, *A Century of Miracles Christians Pagans Jews and the Supernatural*, Oxford University Press, Oxford 2017. s. 186-187.

²²¹ Eusebius, *Kilise Tarihi*, s. 265-267.

cezaları arttırarak piskoposların birbirleriyle ilişki kurmalarını yasaklamıştır.²²² Zaman içinde kısıtlamaları genişleterek emrindeki Hristiyanlar'ı görevlerinden uzaklaştırdı. Erkeklerin, ibadet evlerinde kadınlarla bir arada bulunmalarını yasakladı; kadınların kutsal eğitim okullarına katılmalarını ve piskoposlardan ders almalarını engelledi ve kendi cinsleri için kadın öğretmenlerin atanmasını zorunlu kılan ikinci yasayı yürürlüğe koydu.²²³ Licinius'un uyguladığı cezalar yönetimi altındaki toprakların tamamına yayılarak doğuda en uç sınır olan Pontus eyaletine kadar ulaşmıştır.²²⁴

Eusebius'un anlattığı uygulamalar, Büyük Takibat döneminde yaşananları akla getirirse de Licinius'un gerçekleştirdiği takibatın genel bir zulüm olmadığı söylenebilir. Çünkü uygulamalar Piskoposların toplanması, ibadet esnasında kadınlar ile erkeklerin ikiye ayrılması gibi yasakların tartışıldığı, Constantinus ile yaşadığı konsüllük anlaşmazlığı ve Ariusçuluğun görüldüğü 321 veya sonraki yıllarda görülmeye başlanmıştır.²²⁵

Eusebius'tan başka 325 yılında İznik Konsili'nin 11. Kanunu ve Codex Theodosianus'ta korunan Constantinus'un emirnamesi, Licinius'un Hristiyanlar'a karşı karşı düşmanca tutumunu doğrulamaktadır. Lactantius da Constantinus'un yönetmediği yerlerde zulümlerin devam ettiğini yazarak dolaylı yoldan Licinius'un zulmüne işaret etmiştir.

Araştırmacılar ellerindeki bilgilerden yola çıkarak Licinius'un üst düzeydeki Hristiyanlar'ı hedef aldığı, sıradan halka dokunmadığı sonucunu çıkartmışlardır.²²⁶ Licinius ordudan ve sivil hizmetlerden Hristiyanlar'ı arındırmış, yine de siyasi gücü tekelinde tutma amacıyla uzun süre Eusebius'un Nikomedia piskopos görevine devam etmesine izin vermiştir. Licinius bu hamleyle Constantinus'un Doğu'yu ele geçirdiğinde, teolojik görüşlerine destek verecek bir sese sahip olmak istemiştir. Ancak Licinius her iki tarafı elinde tutmak için böyle bir siyaset güttüğünden ne Paganların ne de Hristiyanlar'ın desteğini alabilmiştir. Constantinus ise net bir politika izleyerek Hristiyanlarla arasını iyi

²²² Eusebius. *The Life Of The Blessed Emperor Constantine*, s. 44-45.

²²³ Eusebius. *The Life Of The Blessed Emperor Constantine*, s. 46.

²²⁴ Turhan Kaçar, "Early Christianity in the Black Sea: An Examination of the Literary Evidence", *Colloquium Anatolicum*, S. 7, 2008. s. 203.

²²⁵ Simon Corcoran, *The Empire of the Tetrarchs Imperial Pronouncements and Government AD 284-324*, Clarendon Press, Oxford 1986. s. 195.

²²⁶ Katarzyna Maria Dźwigala, "Persecution of Christians During the Reign of Emperor Licinius", *Review of Historical Sciences*, 22/2, 2023. s. 272, 273.

tutmuş, böylelikle iç savaş sırasında Licinius'un hükmettiği Doğu kısmında yaşayan Hristiyan halktan büyük oranda destek görerek zaferini ilan etmiştir.²²⁷

Constantinus Kilise'nin kurumsallaşmasına yönelik ilk temelleri atan imparator olmuştur. Daha önceki devirlerde yönetim tarafından aşağılanan piskoposlar Constantinus'un resmi danışmanları olmuş, alt sıradaki memurlara emir verece kadar güçlenmişlerdir.²²⁸ Hristiyanlığı Paganizme güçlü tutma maksadıyla sihir ve kehanetleri yasaklamış ve kendilerine tanrıya adadıkları için bekar ve çocuksuz Hristiyanlar'ı zor durumda bırakan kanunu kaldırmıştır. Ayrıca Hem Hristiyanlar hem de Paganlar için kutsal sayılan pazar günü tatil günü kabul edilmiştir.²²⁹

317 yılında Licinius ile Constantinus birkaç yıl sürecek barış anlaşması yapmışlardır. 25 Aralık'ı 323 yılından itibaren İsa'nın *dies natalis'i* ilan eden Constantinus, imparatorluk genelindeki tüm Hristiyanları arınma törenlerine katılmaktan muaf tutan bir genelge yayımlayarak savaşı tekrar çıkarttı. Aynı yıl Trakya'da Licinius'un arazilerini işgal etti ve kurduğu güçlü donanmayla Çanakkale Boğazı'nda zafer kazandı. 18 Eylül 324'te Khrysopolis'te (bugünkü Üsküdar) Licinius'a son darbeyi indirerek Tetrarşi İç Savaşı'nın galibi olarak oldu.²³⁰ Licinius döneminde esir düşen Hristiyanlar'ı serbest bırakan, mallarını iade eden eden, sürgünden geri dönmelerini sağlayan emirnameyi yayımlayarak ilk icraatını gerçekleştirdi.²³¹ Constantinus Hristiyanlar'a tekrar özgürlüklerini vererek Paganlara darbe vurmuş, fakat bu sefer Hristiyanlığın kendi içindeki çekişmelerle baş başa kalmıştır.

Constantinus'un mutlak iktidarında Ariusçuluk en önemli sorun haline geldi. Arius, Hz. İsa'nın, Tanrı ile aynı özü taşımadığını, onun Tanrı'nın yarattığı varlıklardan bir olduğunu iddia ederek Teslis inancını sorgulandı. Hz. İsa'nın tanrısal olmadığını, sadece tanrı tarafından yaratılmış özel insan olduğu söylemiştir. Söylemi geniş kitlelerce kabul görünce 320'de Kilise tarafından sapkın ilan edilince tartışmaya son vermek isteyen

²²⁷ Timothy D. Barnes, *Eusebius and Constantinus*. s. 70.

²²⁸ Zafer Duygu, *Hristiyan ve İmparatorluk Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*, s. 183.

²²⁹ Pharr Clyde, *The Theodosian Code and Novels and The Sirmondian Constitutions*. Princeton University Press, London 1952. s. 87.

²³⁰ Paul Stephenson, *Büyük Konstantin*, çev. Gürkan Ergin, Türk İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016. s. 193-197.

²³¹ Georg Ostrogorsky, *Bizans Tarihi Devleti*, (Çev. Fikret İşıltan), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999. s. 49.

imparator 20 Mayıs 325 yılında İznik Konsili'ni toplamıştır. Costantinus'un başkanlığında yapılan Konsilde Hz. İsa'nın Tanrı ile aynı özü taşıdığı kabul edilerek Arius ve ona inanlar sapkın sayılmıştır.²³² Ayrıca Constantinus konsilde Hristiyanlığı resmi din ilan etmese bile onun üzerinden devletin ortak dinini inşa etmeye başlamıştır.²³³

Constantinus, gerçekleştirdiği kapsamlı dinî reformlarla Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu içinde meşru ve ayrıcalıklı bir konuma ulaşmasının önünü açmış, bu sürecin sonunda Hristiyanlığın devlet dini haline gelmesinin temellerini atmıştır. Bu bağlamda, yalnızca Hristiyan olmayan grupların değil, aynı zamanda kendi benimsediği inanç sistemine uymayan Hristiyan mezheplerinin mensuplarının da Hristiyan din adamlarına yönelik baskı ve müdahalesini yasaklamış,²³⁴ böylece kilise hiyerarşisinin iç güvenliğini ve bağımsızlığını koruma altına almıştır. Hristiyan din adamlarını kamu hizmeti yükümlülüklerinden ve ağır vergi sorumluluklarından muaf tutarak hem maddi hem de idari bakımdan rahatlamalarını sağlamış, bu yolla onların yalnızca dinî görevlerine odaklanabilmelerine olanak tanımıştır.

Bu destek, sadece bireysel din adamlarıyla sınırlı kalmamış; kilise, manastır ve diğer Hristiyan kurumlarına da geniş kapsamlı ekonomik ayrıcalıklar sağlanmıştır. Bu kurumlara vakıf edinme hakkı tanınmış, yani taşınmaz mülk, arazi, gelir kaynakları ve bağışlar edinmeleri serbest bırakılmıştır.²³⁵ Dahası, din adamlarına verilen bu muafiyetleri yalnızca Hristiyanlar için geçerli kılmıştır. Böylelikle, kilise sadece dinî alanda değil, ekonomik ve siyasal alanda da güç kazanmaya başlamıştır. Bu durum, özellikle piskoposların, toplumdaki en yüksek yönetim kademelerinde yer almalarının önünü açmış, onları yalnızca ruhani liderler değil, aynı zamanda etkili politik figürler haline getirmiştir. Bununla da yetinmeyen Constantinus, piskoposların yargı alanındaki yetkilerini de genişletmiştir. Hiçbir yaş ya da sosyal statü ayrımı yapılmaksızın, piskoposlar tarafından verilen her türlü yargı kararının mutlak geçerliliğe sahip olduğunu, bu kararların hiçbir şekilde temyiz edilemeyeceğini ve bozulamayacağını hükme bağlamıştır.²³⁶ Böylece, piskoposlar yalnızca ruhani değil, aynı zamanda yargı erki içinde de dokunulmaz ve üstün bir konuma yükselmiş, verdikleri hükümler kutsal ve

²³² T. Gregory, *Bizans Tarihi*, (Çev. Esra Erment), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, 62-63.

²³³ Alparslan Yalduz, "Konsillerin Hristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili" *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, C. 12, S. 2. 2003. s. 269-270.

²³⁴ Pharr Clyde, *age.*, s. 140-148

²³⁵ Pharr Clyde, *age.*, s. 149.

²³⁶ Pharr Clyde, *age.*, s. 477.

dokunulmaz kabul edilerek, kilisenin hukuki otoritesi devlet sistemi içerisinde en üst seviyeye çıkarılmıştır. Kilise örgütlenmesinin yanı sıra Constantinus sosyal yaşamda da Hristiyanlar'ın aleyhine olan kanunları değiştirerek veya kaldırarak sosyal hayatlarını iyileştirmeyi amaçlamıştır. Örneğin Tanrı'yı hoşnut etmek amacıyla evlenmeyi reddeden Hristiyanlar, 25 yaşına kadar evlenmemiş olanların evliler ile aynı hakları almalarını yasaklayan kanun yüzünden zarar gördükleri için o maddeyi kaldırmıştır.²³⁷

Son olarak Bizans Kilisesi, Diocletianus dönemini, dünyevi nimetlerden feragat edilen bir “*kahramanlık çağı*” olarak hatırlamıştır. Şehitlerin, her türlü baskı ve ayartmaya rağmen inançlarından dönmeyi reddetmeleri ve hatta şehit olmayı arzulamaları, Bizans toplumu için derin bir ahlaki ilham kaynağı olmuştur. Bu durum, Bizans İmparatorluğu'nun Hristiyan bir otokrasi olmasına rağmen, dini konularda imparatora karşı çıkan bireylerin sıkça ortaya çıkması paradoksunu da açıklar. Şehitlerin direniş geleneği, Bizanslılar için hem bir manevi örnek hem de otoriteye itaatsizlikte meşru bir dayanak oluşturmuştur.²³⁸

²³⁷ Pharr Clyde, *age.*, s. 217.

²³⁸ Gregory, *age.*, s. 52.

SONUÇ

Roma İmparatorluğu'nun dini yapısı, başlangıcından itibaren siyasi ve toplumsal düzenle iç içe gelişmiştir. Romalılar, dini inançlarını savaşçılıkla bütünleştirerek fetihleri kutsallaştırmış; Romulus'un Mars'ın oğlu olması, hükümdarların hem siyasi hem dini lider olmasına temel oluşturmuştur. Kral Numa döneminde din kurumsallaşmış, Etrüsk etkisiyle zenginleşmiş, özellikle kehanet ve kurban ritüelleri önem kazanmıştır.

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte aile merkezli bir din anlayışı öne çıkmış, Roma'nın genişlemesiyle yabancı inançlar da sisteme dâhil olmuştur. Pisagorculuk, Bacchus, Ceres ve Kybele gibi gizem dinleri halkta bireysel kurtuluş ümidiyle ilgi uyandırmış; ancak bazı ritüeller (örneğin hadımlık) Roma değerleriyle çelişmiştir. Tek tanrılı dinlere, özellikle Yahudiliğe, zaman zaman baskı uygulanmıştır.

MÖ 3. yüzyıldan itibaren felsefi akımlar (Epikürcülük, Stoacılık) yayılmış; Stoacılık, özellikle erdem ve düzen vurgusuyla yönetici elit arasında benimsenmiştir. Ancak dini kontrolü sürdürmede yetersiz kalan bu yapı karşısında Augustus, geleneksel dini yeniden canlandırmış ve imparatorluk kültürünü tesis etmiştir. Bu dönemde Hz. İsa'nın ortaya çıkışı ve Hristiyanlığın doğuşu, yeni bir sürecin başlangıcı olmuştur. Başlangıçta bir Yahudi mezhebi olarak görülen Hristiyanlık, Paulus'un katkılarıyla evrensel bir dine dönüşmüş, ancak bu durum Yahudi-Hristiyan ayrımını da derinleştirmiştir. 48/49'daki Havari Konsili kararı, Hristiyanlığın Yahudilikten kopuşunu kesinleştirmiştir.

İlk yüzyılda Hristiyanlar çeşitli dönemlerde baskıya uğramış; özellikle Nero döneminde 64 yangını sonrası suçlanarak ağır işkencelere maruz kalmışlardır. İkinci yüzyılda baskılar daha sistemli hale gelmiş, yerel valilerce Hristiyanlar'a yönelik zulümler gerçekleşmiştir. Buna rağmen Hristiyanlık özellikle kadınlar ve aristokratlar arasında yayılmış, içindeki farklı eğilimler ve Gnostik hareketler ise kimlik tartışmalarına neden olmuştur.

Sonuç olarak, Roma'nın dini yapısı, siyasi ve toplumsal düzeni destekleyen bir araç olarak şekillenmiş, Etrüsk ve Helenistik etkilerle zenginleşmiştir. Hristiyanlığın ortaya çıkışı, Roma'nın geleneksel dinine ve felsefi akımlarına meydan okumuş, evrensel

mesajıyla geniş kitlelere ulaşmıştır. Ancak, bu yayılma süreci Roma yönetimiyle çatışmalara yol açmış, özellikle Nero ve Marcus Aurelius dönemlerinde Hristiyanlar yerel valilerce ağır baskılarla karşılaşmıştır. Buna rağmen, Hristiyanlık, ikinci yüzyılın sonuna kadar Roma toplumunda kökleşmiş ve Decius dönemine kadar büyümeye devam etmiştir. Bu süreç, Roma'nın dini ve siyasi yapısında köklü bir dönüşümün habercisi olmuştur.

Üçüncü Yüzyıl Krizi, Roma İmparatorluğu'nu derinden etkiledi. Severus Alexander'ın 235'teki ölümüyle başlayan Askeri Anarşi dönemi, askeri liderlerin taht kavgaları ve iç savaşlarla geçti. Sasani Devleti'nin doğuda, Gotlar ve Vandallar gibi göçebe kabilelerin batıda saldırıları, ekonomik çöküş, iklim değişiklikleri ve salgınlar imparatorluğu zayıflattı. Hristiyanlar, bu kaostan başlangıçta etkilenmiş, yerel valilerin kısıtlamalarına maruz kalmıştı. İmparator Philippus (244–249) onlara hoşgörülü davranırken, Decius (249–251) Roma'nın geleneksel düzenini canlandırmak için herkesten tanrılara kurban sunmasını emreden bir ferman yayımladı. Bu ferman, Hristiyanları ikileme sürükledi; uymayanlar cezalandırılırken, bazıları rüşvetle “*libelli*” belgeleri aldı. Ferman, “*ataların tanrılarına*” atıfta bulunarak belirli bir tanrıyı zorunlu kılmamıştı, ancak tutarlı ibadet hedeflenmişti. Decius'un 251'de Gotlarla savaşta ölmesiyle bu baskılar sona erdi, ancak “Lapsi” (dinden dönenler) tartışmaları kilisede bölünmelere yol açtı. Valerianus, başlangıçta Hristiyanlara dostça davranmış, ancak Sasani ilerleyişi ve pagan baskılarıyla 257–258'de zulmü artırmış, toplantıları yasaklamış, üst sınıf Hristiyanlara ölüm ve sürgün cezaları uygulamıştı. Valerianus'un esaretiyle baskılar azaldı ve Gallianus'un fermanı Hristiyanlığı serbest kıldı.

Gallianus'un fermanıyla Hristiyanlık yaygınlaştı, kilise güç kazandı. Antakya'da Piskopos Paul, Dionysius ve Laodikya Piskoposu Anatolius gibi liderler, kilisenin nüfuzunu artırdı. Ancak bu güç, Yeni-Platoncu filozofların tepkisini çekti. Plotinus'un kurduğu Yeni-Platonculuk, Hristiyanlığı eleştirdi; Hierocles, İsa'yı büyücü, Porphyry ise sahtekâr olarak nitelendirdi. Porphyry, İncil'i çarpıtarak Hristiyanları yamyamlıkla ve kölelikle suçladı, cezaları meşrulaştırdı. Hristiyan yazarlar, özellikle Arnobius ve Lactantius, pagan tanrıların ahlaksızlıklarını eleştirerek karşılık verdi. Arnobius, “*Adversus Nationes*”te pagan tanrıların zaaflarını ifşa etti; Lactantius, pagan filozofların çelişkilerini vurguladı. Hristiyanlığın manevi değerleri, pagan kurban ritüellerine karşı çekici hale geldi. Ekonomik çöküşle pagan kültürler zayıflarken, kiliseler güçlendi, siyasi ve ekonomik rekabeti artırdı. Maniheizm'in yükselişi ve Aurelianus'un Sol Invictus'u

baştanrı ilan etmesi, dini gerilimleri körükledi. Diocletianus'un sarayında Hristiyanların mevkilere ulaşması, gelecekteki çatışmaların habercisiydi.

Diocletianus, 284'te tahta çıkararak imparatorluğu yeniden düzenledi. Tetrarşi sistemiyle yönetimi dörde böldü: Diocletianus (Doğu Augustus) ve Galerius (Sezar), Maximianus (Batı Augustus) ve Constantius (Sezar). Principatus'tan Dominatus'a geçerek mutlak otorite kurdu. Reformları, Roma paganizmine dayanıyordu; kendisi Jüpiter, Maximianus Herkül'le özdeşleştirildi. İmparatorluk kültlerini canlandırmak için tapınaklar inşa etti, kurbanlar sundu. Orduyu güçlendirdi, Jovians ve Herculians gibi elit lejyonlar kurdu. Ancak bu reformlar, Hristiyanlığın yayılmasıyla çatıştı. Sasani savaşları, iç isyanlar ve Germen göçleri, dini hoşgörüyü zedeledi. Geoffrey de Croix, Hristiyanların Roma tanrılarına kurban reddinin zulmü tetiklediğini savundu. P.S. Davies, Hristiyanlığın hızlı yayılmasının yöneticileri endişelendirdiğini belirtti. Humphries, Tetrarşi'nin ideolojik dini düzenlemelerinin Hristiyanları hedef aldığını vurguladı. Porphyry gibi filozofların Hristiyan karşıtı yazılarıyla şiddeti körüklediği gibi Diocletianus'un Hristiyan karşıtı fermanlarının oluşmasına da etki etmişti. Yaşananların ardından Diocletianus, önce Maniheistleri ve ordudaki Hristiyanları hedef aldı, ardından Büyük Takibat'a zemin hazırladı.

Diocletianus, 299–300 civarında ordudaki Hristiyanları tasfiye etti. Lactantius, bu kararın, Sasani savaşları öncesi kehanet ritüellerinin Hristiyanlarca bozulmasıyla alındığını belirtir. Eusebius, Galerius'un Diocletianus'u etkilediğini savunur. Tasfiyeler, kurban sunmayı reddeden askerlerin atılmasıyla gerçekleşti; bazıları idam edildi. Maximilian, askeri yemini reddettiği için Yüzbaşı Marcellus ise imparatorların yıldönümünde pagan tanrılara hizmet etmeyeceğini haykırarak idam edildi. Davies, Mısır isyanları ve Sasani savaşlarının tasfiyeleri tetiklediğini, ordudaki Hristiyan sayısının az olması nedeniyle etkisinin sınırlı olduğunu belirtmektedir. Hakkında tartışmaların yaşandığı bu olayın tarihi muhtemelen Sasanilerle yapılan savaş ile Narh Kararnamesinin yayımlandığı yılların arasında kalan 299 yılının sonları ile 300'ün başlarıydı. Ayrıca tasfiyelerle Hristiyanların komuta kademesini ortadan kaldırarak Büyük Takibat'a zemin hazırlandı. Büyük Takibat, Roma İmparatorluğu'nda Hristiyanlara yönelik en kapsamlı ve sistematik zulüm dönemi olarak 303 yılında Diocletianus döneminde başladı. Lactantius'a göre, bu süreç, Diocletianus'un Alt-İmparatoru Galerius'un annesi Romula'nın Hristiyanlarla alay edilmesi üzerine oğlunu Hristiyanları yok etmeye teşvik

etmesiyle hız kazandı. Galerius, annesi gibi Hristiyanlardan nefret ediyor ve Diocletianus'u Hristiyanların tamamen kovuşturulması için ikna etmeye çalışıyordu. Ancak Diocletianus, büyük bir kan dökülmesini önlemek için Hristiyanların yalnızca saraydan ve ordudan atılmasını yeterli gördü. Buna rağmen, Bithynia valisi Sossianus Hierocles gibi pagan yetkililer ve Didyma'daki Apollon Tapınağı'ndan gelen kehanet, Diocletianus'u daha sert önlemler almaya yöneltti. Kehanet, Hristiyanların inançsızlığı nedeniyle tanrıların öfkelenip İran savaşının sonucunu açıklamadığını öne sürüyordu. Bu olay, 23 Şubat 303'te Nikomedia'daki büyük kilisenin yağmalanıp yıkılmasıyla başlayan zulmün fitilini ateşledi.

303 yılında Diocletianus tarafından çıkarılan fermanla Roma'daki tüm kiliseler yıkıldı, Hristiyan eserleri yakıldı ve ibadet yasaklandı; inancını açıklayan üst sınıf Hristiyanlar makamlarını kaybedip köleleştirildi; fermanlara karşı çıkan Euthius ilk şehit oldu; Galerius'un etkisiyle çıkan ikinci ferman ve ardından Hristiyanlara atfedilen saray yangını, işkenceleri artırdı; reddedenler ağır işkencelere maruz kaldı, din adamları tutuklandı, hapishaneler dolunca suçlular salındı; üçüncü ferman kurban kesen piskoposları affetse de reddedenler işkenceyle öldürüldü; dördüncü ferman 304'te Galerius'un, 305'te Diocletianus'un bölgelerinde uygulanarak herkese kurban dayatıldı, ancak uygulama bölgesel farklılık gösterdi; bazı doğu eyaletlerinde bu ferman icra edilmediği için dört ferman yerine tek bir ana ferman ve ardından gelen emirlerden söz edilebilir; bu süreçte Piskopos Felix ve Rahip Saturninus'un grubu kutsal metinleri teslim etmeyi reddettikleri için öldürüldü. Mensurius gibi bazı piskoposlar kendilerine bağlı olduğu kişilerin Hristiyanlıktan vazgeçtiklerine dair söz söylemelerine izin verdi. Yahudiler ise geleneksel dinlerden biri sayıldığı için zarar görmediler.

Yapılan takibatta Hristiyanlar her coğrafyada ağır işkencelerle Roma'nın hemem her coğrafyasında ağır eziyetler gördü. Mısır'ın Thebai kentinde Hristiyanlar korkunç işkencelere maruz kaldı; erkeklerin derileri kancalarla yırtılırken, kadınlar çıplak asılarak aşağılandı. Eusebius, Philorionius ve Phileas gibi yargıçların dinden dönmeyi reddettiğini ve pagan yöneticilerin sıradan Hristiyanlara baskı yaparak önemli figürleri dinden döndürmeye çalıştığını belirtir. Oxyrhynchus'ta, Hristiyanlar valiye karşı gelerek putperestliği suçladı ve işkenceyle öldürüldü. Phrygia'da bir Hristiyan kasabası, putlara tapmayı reddedince askerler tarafından yakıldı; Adactus liderliğinde direnen Hristiyanlar katledildi. Thessalonica'da Agape, Irene ve Chione yakılırken, hamile

Eutychia hapis cezası aldı, bu da hamile kadınlara daha hafif cezalar verildiğini gösterir. Ancyra’da Theodotus, mağarada ibadet ederken yakalandı ve Apollon rahipliğini reddettiği için öldürüldü. Constantius’un bölgelerinde ise zulüm daha ılımlıydı; kiliseler tahrip edildi, ancak işkence ve ölüm cezaları uygulanmamıştır.

Hristiyan yazarlar, zulmün Galerius’un kıskırtmasıyla başladığını iddia etse bile Diocletianus’un Roma geleneklerine bağlılığı, ensest yasağı ve Narh Kararnamesi gibi düzenlemelerle açıkça görülür. Tetrarşik ikonografide de Roma tanrılarına bağlılık vurgulanır. 303–305 döneminde Asya’daki aziz tutuklamaları, 305–311 dönemine kıyasla daha fazladır, bu da Galerius’un Hristiyan düşmanlığının abartıldığını düşündürür. 305’te Diocletianus ve Maximianus emekli oldu; Galerius ve Constantius Augustus, Maximinus Daia ve II. Severus Ceaser oldu. Constantius’un ölümüyle Constantinus Ceaser ilan edildi, ancak Maxentius Roma’da imparator seçildi. Maximianus’un kızı Fausta ile evlenen Constantinus, Maxentius’u destekledi. 308’de Carnuntum toplantısında Licinius Augustus ilan edildi, ancak taht kavgaları devam etti. Maxentius, Hristiyan zulmünü durdurarak Batı’da takibatı sona erdirdi; Doğu’da ise Maximinus Daia zulme devam etti.

Diocletianus’un 305’teki emekliliğinden Milano Fermanı’na (313) kadar Roma’da iç savaş ve Hristiyanlık üzerindeki etkiler belirleyici oldu. Maximianus Daia, Mısır dininden etkilenerek paganizmi güçlendirdi, tapınaklar inşa etti ve soylu rahipleri pontifliğe bağlayarak merkezi bir sistem kurdu. Hristiyanlara yönelik zulüm devam etti; Eusebius’a göre, Mısır’da 130 kişi işkence gördü, bazıları Filistin’de madenlerde çalıştırıldı, diğerleri Kilikya’da işkenceye maruz kaldı. 310’da Filistin’de 150 Hristiyan’ın katıldığı gösteri, Roma askerlerinin sert müdahalesiyle bastırıldı; sağ gözleri ve bacak sinirleri dağıldı, esirler madenlere gönderildi. Maximianus, Tyre’de Jüpiter ve Mars’a tapınmayı emreden yazıtlar diktirdi, reddedenleri şehirden kovdu. Kıtık, veba ve Ermenilere karşı kaybedilen savaş, Hristiyanların yardımseverliğiyle tezat oluşturdu. Nikomedia, Diocletianus’tan sonra Maximianus Daia döneminde de zulmün merkeziydi. Antiokheialı Lukianos, Antiokheia İlahiyat Okulu’nu kuran önemli bir din adamıydı; 312’de Nikomedia’da işkenceyle öldürüldü, cesedinin yunus tarafından Drepana’ya taşındığı rivayet edildi.

30 Nisan 311’de Galerius, Hristiyanları affeden bir ferman yayınladı, onların devlet ve imparator için dua etmeleri şartıyla özgürlük tanıdı. Kısa süre sonra öldü. İç savaşta Constantinus, 312’de Milvian Köprüsü’nde Maxentius’u yendi; Eusebius, Constantinus’un “Chi-Rho” işaretini görerek zafer kazandığını, Lactantius ise bunun sadece rüyada gerçekleştiğini belirtmektedir. Savaştan bir yıl sonra, 313’te Constantinus ve Licinius, Milano Fermanı’yla Hristiyanlığı yasalastırdı, malları iade etti ve inanç özgürlüğünü tanıdı. Donatizm, Büyük Takibat’tan kaynaklanan bir bölünme olup ihbarcılık, adam kayırma gibi suçlar sonucu Afrika’da ortaya çıkan ve kutsal metinleri teslim edenleri “hain” sayarak kiliseden ayrılan bir mezhepti. Constantinus, Cirta’yı onararak Constantina adını verdi, ruhban sınıfını vergiden muaf tuttu. Donatistler, Caelian’ı şikâyet etse de 313 ve 314’te görülen davalarda aleyhlerine karar çıkınca diğer kiliseler tarafından sapkın görülmeleri üzerine Afrika’ya çekildiler. Licinius’un bölgelerinde ise 314’te Ankara Konsili’nde zulüm sonrası kiliseye dönüş konuları ele alındı.

316’da Constantinus ve Licinius arasında Bassianus komplosu gerilimi artırdı; Licinius’un reddi savaşla sonuçlandı. Constantinus, 317’de Cibalae’de Licinius’u yendi, Dardania, Moesia ve Makedonya’yı aldı. Licinius, Hristiyanlara baskı uyguladı; piskoposların seyahatini ve toplantılarını yasakladı, Hristiyanları görevden uzaklaştırdı, kadın-erkek ibadetini ayırdı. Fakat Licinius’un zulmü toplumun geneline uygulamayarak üst düzey Hristiyanları hedef almamış, Eusebius’un Nikomedia piskoposluğuna devam etmesine izin vererek siyasi denge kurmaya çalışmıştı, ancak bu politikayla ne Paganlar’ın ne de Hristiyanlar’ın desteğini alabilmişti. Constantinus, Hristiyanlarla ittifak kurarak 324’te Khrysopolis’te Licinius’u yendi, esir Hristiyanları serbest bıraktı, mallarını iade etti.

Constantinus, kiliseyi kurumsallaştırdı; piskoposları danışman yaptı, sihir ve kehanetleri yasakladı, bekar Hristiyanlara zarar veren yasaları kaldırdı, pazar gününü tatil ilan etti. 325’te İznik Konsili’nde Ariuşçuluk sapkın sayıldı, İsa’nın Tanrı ile aynı özden olduğu kabul edildi. Constantinus, Hristiyanlığı devlet dini yapmasa da temellerini attı, din adamlarını vergiden muaf tuttu, kiliselere ekonomik ayrıcalıklar sağladı, piskoposların yargı yetkilerini güçlendirdi. Sonradan güç kazanan Bizans Kilisesi, Diocletianus dönemini kahramanlık çağı olarak görerek Bizans toplumunun manevi ve

maddi hayatlarına büyük ölçüde etkilemiş ve onların gözünde şehitlerin direniş, otoriteye karşı çıkmanın meşru dayanağı olmuştur.

KAYNAKÇA

- Akşit, O. (1976). *Roma İmparatorluk Tarihi (MÖ. 27-MS. 192)*. C. 1, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Akşit, O. (1979). *Roma İmparatorluk Tarihi (M.S. 193-.385)*. C. 2, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Albasan, I. (2023). “Augustus Döneminde Mitolojik İmaj ve İmparatorluk Kültü Bağlamında Merkez ve Eyalet Karşılaştırması”. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, S. 2. 112-163.
- Angus, S. (1875). *The Mystery-Religions*. Dover Publications, New York.
- Arnobius. (1871). *The Seven Books of Arnobius Gentes*, (Edited by Alexander Roberts and James Donaldson), T. & T. Clark, Edinburg.
- Arslan, A. (2008). *İlkçağ Felsefe Tarihi İÖ Helenistik Dönem Felsefesi: Epikurosçular Stoacılar Septikler*. C. 4, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Arslan, A. (2010). *İlkçağ Felsefe Tarihi İÖ Helenistik Dönem Felsefesi: Epikurosçular Stoacılar Septikler*. C. 5, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Aurelius, M. (2008). *Antoninus, The Meditations of the Empero*, çev. Francis Hutcheson and James Moor, Liberty Fund, İndianapolis.
- Barnes, D. T. (1968). “Legislation Against The Christians”. *The Journal of Roman Studies*, Vol. 58, S. 1. 32-50.
- Barnes, D. T. (1981). *Constantine and Eusebius*. Harvard University Press, Massachusetts.
- Bayladı, D. (2008) *Pythagoras Bir Gizem Peygamberi*. Say Yayınları, İstanbul.
- Baynes, N. H. (1923) “Two Notes on the Great Persecution”. *The Classical Quarterly*,
- Besalel, Y. (2000). *Yahudilik Tarihi*. Üniuersal Yayıncılık, İstanbul.
- Birkhæuser, A. J. (1898). *History Of The Church From Its First Establishment To Our Times*. FR. Puspel & Co, New York.
- Blumell H. L., Wayment A. T. (2015). *Christian Oxyrhynchus Texts, Documents, and Sources*, Baylor University Press, Texas.
- Burgess, R. W. (1996). “The Date Of The Persecution Of Christians in the Army”. *The Journal of Theological Studies*, Vol. 47, S. 1. 157-58.
- Canfield, H. L. (1913) *The Early Persecutions Of The Christians*. Columbia University, New York.
- Cecini M., Serra D. (2024) “Diocletian, Maxentius and the Legal Status of Christianity İn Imperial Constitutions On Religious Freedom (303-313 AD): A Review According To The Latets Findings”, *Antrocom Journal of Anthropology*, Vol. 20, S. 1, s. 5-32.
- Corcoran, S. (1986). *The Empire of the Tetrarchs Imperial Pronouncements and Goverment AD 284-324*. Clarendon Press, Oxford.
- Corke, J. (2017) “Trouble in Pontus: The Pliny-Trajan Correspondence on the Christians Reconsidered”. *Transactions of the American Philological Association*, Vol. 147,

- Croix, D. G. (1954) "Aspects of the 'Great' Persecution". *The Harvard Theological Review*, Vol. 47, S. 2. 75-113
- Croix, D. G. (1963) "Why Were The Early Christians Persecuted?" *Oxford University Press On Behalf of the Past and Present Society*, No. 26. 6-38.
- Croix, D. G. (2006). *Christian Persecution, Martyrdom and Orthodoxy*. Oxford University Press, Oxford
- Davies, P. S. (1989) "The Origin and Purpose of the Persecution of AD-303". *Journal of Theological Studies*, Vol. 40, S. 1. 66-94.
- Digeser, D. E. (200) *The Making of a Christian Empire: Lactantius and Rome*. Cornell University Press, New York.
- Digeser, D. E. (2004) "An Oracle of Apollo at Daphne and the Great Persecution". *The University of Chicago Press*, Vol. 99, S.1. 57-77.
- Drake, A. H. (2017) *A Century of Miracles Christians Pagans Jews and the Supernatural*. Oxford University Press, Oxford.
- Drake, A.H. (2007) "The Impact of Constantine on Christianity" *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*", İçinde (111-136), Cambridge University Press, Cambridge.
- Duygu, Z. (2017). *Hristiyanlık ve İmparatorluk Geç Antik Çağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*. Divan Kitap, İstanbul.
- Duygu, Z. (2018). *Nicomedia ve Hristiyanlık İlk Beş Yıl*. Düşün Yayıncılık, İstanbul.
- Duygu, Z. (2019). "Paulus, İsa Mesih' İn Elçisi miydi". *Cedrus*, S. 7. 627-62.
- Dürüşken, Ç. (2000). *Roma'nın Gizem Dinleri Antik Çağ'da Gizem ve Ölümün Bilinmezine Yolculuk*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Dźwigała, M. K. (2023) "Persecution of Christians During the Reign of Emperor Licinius". *Review of Historical Sciences*, Vol. 22, S. 2. s. 265-275.
- Edwards, M. (2007) "Porphyry and The Christians". *Bulletin of the Institute of Classical Studies* Vol. 50, S. 98. 111-126.
- Eliade, M. (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Gotoma Budha'dan Hristiyanlığın Doğuşuna*. C. 2, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Eroğlu, F. (2019) "I. Konstantin'in Hristiyan Teolojisine Etkileri". (Basılmamış Doktora Tezi), T. C. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum.
- Ertekin, E. (2011) "Roma Devleti'nin Hristiyanlığı Ortadan Kaldırmaya Yönelik Son Hamlesi: Büyük Takibat 303-311". *Seleucia*, S. 1. 81-109.
- Eusebius. (1845). *The Life Of The Blessed Emperor Constantine*, Samuel Bagster and Son, London.
- Eusebius. (1861). *History of Martyrs in Palestine*, (Trans. William Cureton), Williams and Norgate, London.
- Eusebius. (2016). *Kilise Tarihi*, (Çev. Furkan Akderin), Chiviyazıları Yayınları, İstanbul.
- Eutropius. (2007). *Roma Tarihinin Özeti*, (çev. Çiğdem Menzilioğlu) Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Ferry, L. (2022). *Gençler İçin Batı Felsefesi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları,

İstanbul.

- Florus. (2022). *Kısa Roma Tarihi*, (Çev. Levent Keskin), Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Fox, R. L. (1986). *Pagans and Christians in the Mediterranean World from the Second Century AD to the Conversion of Costantine*, Penguin Books, London.
- Frend, H C. W. (1984). *The Rise of Christianity*. Fortress Press, Philadelphia.
- Frend, H. C. W. (1965) "A Note on the Great Persecution in the West". *Studies in Church History, Vol. 2*. 141-48.
- Frend, H. C. W. (1965) *Martyrdom And Persecution İn The Early Church A Study Of A Conflict From The Maccabees To Donatus*. Alden Press, Oxford.
- Frend, H. C. W. (1987) "Prelude to the Great Persecution The Propaganda War". *Journal of Ecclesiastical History, Vol. 38, S. 1*. 1-18.
- Frend, H. C. W. (ed.), (2000). *Early Christian World*, Frend H.C.W. Routledge.
- Gamble, Y. H. (1995). *Books and Readers in the Early Church A History of Early Christian Text*. Yale University Press, New Haven.
- Gearey, R. J. (1999). *The Persecution of Licinius*. (Degree Of Master Of Arts), University of Calgary Department of Greek, Latin and Ancient History, Calgary.
- Genç Plinius. (1999). *Anadolu Mektupları*. (Çev. Çiğdem Dürüşken ve Erendiz Özbayoğlu), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Gibbon, E. (2019). *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi (M.Ö. 100 M.S. 324)*. C. 1, Ana Basım Matbaa, İstanbul.
- Gould, B. S. (1897). *The Lives of the Saints*. (Vol. 1 and 2), John C. Nimmo, London.
- Gregory, T. (2008). *Bizans Tarihi*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Grimm, E. (1888). *Victories Of The Martyrs or Ives Of The Most Celebrated Martyrs Of The Church*. Benziger Brothers, New York.
- Hodkinson, O. (ed.), (2003). *Epistolary Epicureans*, Pamela Gordon. Boston.
- Humphries, Mark. (2009). "The Mind of the Persecutors: 'By the Gracious Favour of the Gods.'" *The Great Persecution: The Proceedings of the Fifth International Patristic Conference*, Four Courts Press, Dublin. 811–832.
- Jones, S. (1910). *The Early Christians in Rome*. Methuen & Go. Ltd, London.
- Kaçar, T. (2008). "Early Christianity in the Black Sea: An Examination of the Literary Evidence". *Colloquium Anatolicum, S. 7*. 197-216
- Kaçar, T. (2009). *Geç Antik Çağ'da Hristiyanlık Doğu'da İsa Doktrini'nin Siyasi*
- Kaçar, T. (2013) "Turhan Kaçar, "Roma İmparatorluğu, Hristiyanlar ve Milano Fermanı'nın 1700. Yılı", *Toplumsal Tarih, S. 230*. 46-50.
- Kaymaz, Y. (2014). "Büyük Constantinus'un Hristiyanlığı Meselesi". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 36, S. 2*. 213-235.
- Keresztes, P. (1983). "From the Great Persecution on the Peace of Galerius". *Vigilae Christiane C. 37, S. 7*. 379-399.
- Kızıllı, H. (2013). "Mitra'dan Mithras'ın Sırları'na Mitraizm'in Kuruluş Serüveni". *Ekev Akademi Dergisi, S. 55*, 113-136.

- Kinzig, W. (2021). *Christian Persecution in Antiquity*. Baylor University Press, Texas.
- Kitabı Mukaddes Şirketi (2022). *İncil*, İstanbul.
- Lactantius. (1984). *De Mortibus Persecutorum*. (Trans. J. L. Creed), Clarendon Press, Oxford.
- Lactantius. (2003). *Divine Institutes*, (Trans. Anthony Bowen and Peter Garnsey), Liverpool University Press, Liverpool.
- Lanciani, R. (1893). *Pagan and Christian Rome*. Mifflin Company, Cambridge.
- Lapidge, M. (2018). *The Roman Martyrs Introduction*. Oxford Early Christian Studies, Oxford.
- Leadbetter, B. (2019). *Galerius and the Will of Diocletian*. Routledge, London.
- Luce, D. J. (2005). "Roman Myth". *The Classical World*, C. 98, S. 2. 202-205.
- Luijendijk, A. (2008) "Papyri from the Great Persecution: Roman and Christian Perspectives". *Journal of Early Christian Studies*, C. 16, S. 3. 341-69.
- MacMullen R. (1984). *Christianizing the Roman Empire: (A.D. 100-400)*, Yale University Press, Yale.
- Marucchi, O. (1912). *Christian Epigraphy*, Cambridge University Press, Edinburg.
- Mason, A. J. (1876). *The Persecution of Diocletian A Historical Essay*. George Bell and Sons, London.
- Mitchell, S. (2016). *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Mitchell, S. (2019). "Hagiography and the Great Persecution in Sebastea and Armenia Minor", *Early Christianity in Asia Minor and Cyprus, İçinde (49-77)* Brill, Boston.
- Moss, C. (2013). *The Myth of Persecution How Early Christians Invented A Story Of Martyrdom*. HarperOne, New York.
- Musurillo, H. (1972). *The Acts Of The Christian*, Clarendon Press, Oxford.
- Neander, A. (1871). *General History Of The Christian Religions and Church*, Houghton and Company Press, C. 2, Boston.
- Odahl, M. C. (2004). *Constantine and Christian Empire*. Routledge, London-New York.
- Optatus. (1917). *Against The Donatist*, Paternoster Row, London.
- Ostrogorsky, G. (1999). *Bizans Tarihi Devleti*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Owen, D. (2011). *Paganism: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- Özman R., Doğan E., (2019). "İmparator Decius'un Hristiyanlık Karşısı Faaliyetleri", *History Studies*, C. 11, S. 6. s. 2271-2287.
- Peter Lampe. (2013). *From Paul To Valentinus At Rome In The First Two Centuries*, Fortress Press, Minneapolis.
- Pharr C. (1952). *The Theodosian Code and Novels and The Sirmundian Constitutions*. Princeton University Press, London.
- Porphyry. (1994). *Against The Christians*, (Trans. Joseph Hoffman), Prometheus Books, New York.

- Potter, S. D. (1994). *Prophets and Emperors Human and Divine Authority from Augustus to Theodosius*. Harvard University Press, Massachusetts.
- Potter, S. D. (2004). *The Roman Empire At Bay AD. 180-395*. Routledge, London.
- Price, S. R. F. (2004). *Ritüel ve İktidar Küçük Asya 'dan Roma İmparatorluk Kültü*. İnce Kitapevi, Ankara.
- Rüpke, J. (2007). *Roman Religion-Religions of Rome A Companion to Roman Religion*. Blacwell Publishing, Oxford.
S. 2. 371-411.
- Sage, M. M. (1983) "The Persecution of Valerian and the Peace of Gallienus". *Austrian Academy of Sciences Press*, S. 96. 137-59.
- Sarıçioğlu, E. (2000). *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. Fakülte Kitabevi, Isparta.
- Schott, J. M. "Porphyry on Christians and Others: 'Barbarian Wisdom', Identity Politics, and Anti-Christian Polemics on the Eve of the Great Persecution". *Journal of Eastern Christian Studies*, Vol. 13, S. 3. 277-314.
- Simmons, B. M. (1995). *Arnobios of Sicca Religious Conflict and Competition in the Age of Diocletian*. Clarendon Press, Oxford.
- Simmons, B. M. (2005) *Universal Salvation In Late Antiquity Porphyry on Tyre and The Pagan-Christian Debate*. Oxford University Press, Oxford.
- Smiley, N. C. (1934). "Stoicism and Its Influence on Roman Life and Thought", *The Classical Journal*, Vol. 29, No. 9. 645-657.
- Stark, R. (1997). *The Rise of Christianity How To Obscure Marginal Jesus Movement Became the Dominant Religious Force In The Western World In A Few Centuries.*, Harper Collins Publishers, New Jersey.
- Stephanos, E. (ed.), (2014). *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography*, Stephanos Efthymiadis, Surrey.
- Stephenson, P. (2016). *Büyük Konstantin*. Türk İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Suetonius. (2021). *On İki Ceasar'ın Yaşamı*, (çev. Gül Özaktürk ve Ü. Fato Telatar), Doğubatı Yayınları, Ankara.
- Tacitus. (2004). *The Annals*, (Çev. A. J. Woodman), Hackett Publishing Company Indianapolis.
- Tudorie, I. A. (2014) "The Great Persecution Of Diocletian and Its Consequences". *Libreria Editrice Vaticana*, S. 37. 105-119.
- Turgut, R. (2011). *Donatizm*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), T. C. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Ünver, T. (2022) "İmparator Diocletianus'un Politik İradesi". *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, S. 1. 49-85. ve *Entelektüel Tarihi*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
Vol. 18, S. 3. 189-194.
- Waldron, B. (2022) *Dynastic Politics in the Age of Diocletian AD 284–311*. Edinburg University Press, Edinburg.
- Wiebe, M. (2010). *The Early Struggle: Understanding the Persecution of the Early*

Christians. (Master of Arts), Concordia University The Department of Theological Studies, Montroel.

Williams, S. (2000.) *Diocletian and the Roman Recovery*. Routledge, New York.

Woods, D. (1922) "Two Notes On The Great Persecution". *The Journal of Theological Studies*, Vol. 63, S. 1. 128-34.

Woods, D. (2001). "Veturius' and the Beginning of the Diocletianic Persecution". *Mnemosyne*, Vol. 54, S. 5. 587-91

Yalduz, A. (2003). "Konsillerin Hıristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili". *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, C. 12, S. 2. 257-296.

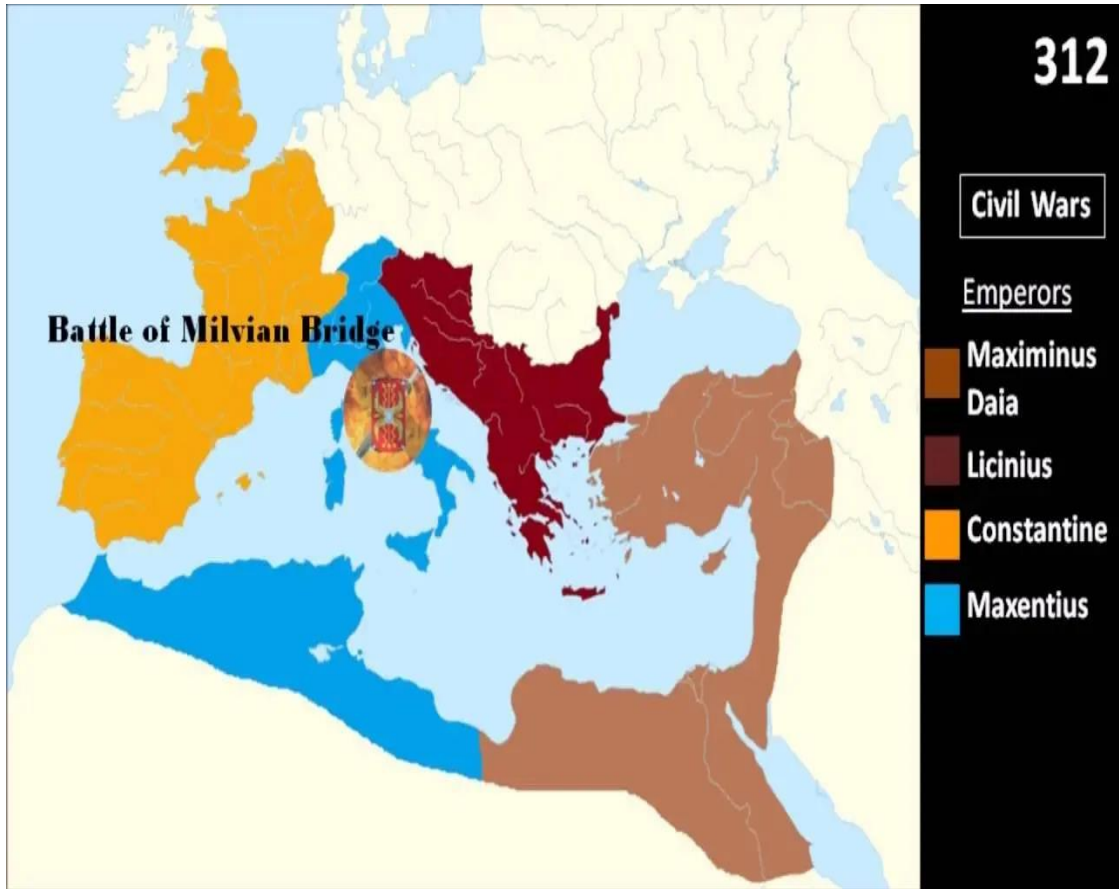
Zosimus. (2006). *Historia Nova*, (çev.Ronald T. Ridley), Australian Association for Byzantine Studies, Sydney.

EKLER

Birinci Tetrarşi'de Hükümdarların Yönettiği Bölgeler

(Tetrarchy map3 - Diocletian - Wikipedia)

Galerius'un Ölümünün Ardından İç Savaş'ta Hükümdarların Yönettiği Alanlar

(Constantine-the-Great-Tetrarchy-Map.jpg (1280×720))

317 Tarihinde Yapılan Anlaşmaya Göre Licinius ile Constantinus'un Paylaştığı Sınırlar

(Constantine and Licinius Historical Atlas of Northern Africa (March 320) Omniatlas)